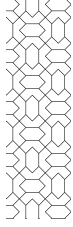

CITATION

Önal, Recep, "A Biographic Study On Imam Birgivi An Ottoman Scholar", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 14, 14 (2018/14) pp. 127-165

BİR OSMANLI BİLGİNİ İMAM BİRGİVİ ÜZERİNE BİYOGRAFİK BİR İNCELEME

A Biographic Study On Imam Birgivi An Ottoman Scholar

Recep ÖNAL

Doç. Dr.,

Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Assoc. Prof.,

Balıkesir University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences.

onal1975@gmail.com, Orcid: 0000-0002-2571-9949.

Öz

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda yetiştirdiği Hanefî-Mâtürîdî bilginlerden biri olan İmam Birgivi (ö. 981/1573), Osmanlı Devleti'nin resmî din anlayışı olarak benimsediği Ehl-i Sünnet'e muhalif dinî ve fikrî akımların ortaya çıktığı, bunun neticesinde birtakım sosyal ayrışmaların ve çatışmaların yaşandığı bir dönemde yaşamıştır. Böyle bir ortamda yetişen Birgivi, içinde bulunduğu topluma karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmiş, dinî ve ahlâkî açıdan yozlaşmaya maruz kaldığını düşündüğü toplumu ıslah etmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Kur'an ve sünnete uymayan inanç ve davranışları bid'at olarak değerlendirmiş, Müslümanları bunlardan kaçınmaya sadece Kur'an ve sünnete uygun olan Ehl-i Sünnet yolunu takip etmeye davet etmiştir. Hayatını irşat, tedris ve telif faaliyetlerine adanmış Birgivi, dinî ilimlerde birçok eser yazmıştır. Ayrıca verdiği dersler sayesinde ilmî birikimlerini sonraki asırlara ulaştıracak, İslâm düşüncesine hizmet edecek talebeler yetiştirmiştir. Bu makalede, önce Birgivi'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgi verilecek daha sonra İslâm düşüncesindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca başta akâid ve kelâm ilmi olmak üzere çeşitli alanlarda telif ettiği eserleri tanıtılacaktır.

Anahtar Kavramlar: Birgivi, Osmanlı, kelâm, Ehl-i Sünnet, Hanefî-Mâtürîdî.

A BIOGRAPHIC STUDY ON IMAM BİRGİVİ AN OTTOMAN SCHOLAR

Abstract

Imam Birgivi (d. 981/1573), one of the Hanafî-Mâtürîdî scholars of the Ottoman Empire in the XVI. century, lived in a period in which religious and intellectual movements emerged in opposition to the Ottoman official religion understanding, and in which social conflicts and conflicts were experienced in society. Birgivi, who was grown up in such an environment, acted with the awareness of responsibility towards the society he was in, and considered himself a duty to remedy the Muslim society, which he believed to be corrupted and misinterpreted in religious and moral terms. In this framework, he considered the beliefs and practices that do not fit the Qur'an and the sunnah were considered as bid'ah and invited Muslims to follow the path of the Ahl al-Sunna which is appropriate only in the Qur'an and the Sunnah in order to avoid them. In this article, after giving information about Birgivi's life, his place in the of thought of Islam was tried to be determined.

Keywords: Birgivi, Ottoman, kelâm, Ahl al-Sunna, Hanafî-Mâtürîdî.

KAYNAKÇA

Önal, Recep, "Bir Osmanlı Bilgini İmam Birgivi Üzerine Biyografik Bir İnceleme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 14, 14 (2018/14) ss. 127-165. **Makale Geliş T:** 12/09/2018 **Kabul T:** 14/10/2018 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi

GİRİŞ

Geleceğimizin inşasında geçmişin tecrübesinden, ilmî ve kültürel birikiminden istifade edilmesinin, dolayısıyla bu birikimlerin günümüze taşınması ve insanlar tarafından bilinmesinin büyük fayda sağlayacağı şüphesizdir. Bu bakımdan geçmişteki ilmî birikimlerden faydalanmak, bilhassa İslâm düşüncesine önemli katkı sağlamış, İslâm inanç esaslarını açıklamaya çalışmış, bunlara yönelik itirazlara cevaplar vererek İslâm akîdesini savunmuş, ortaya çıkan problemleri çözerek toplumun şekillenmesinde önemli rol oynamış bilginleri ve eserlerini yakından tanımak oldukça önem arz etmektedir. Bu temel gerekçeden hareketle bu araştırmamızda Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda yetiştirdiği Hanefî-Mâtürîdî kelâm ekolüne mensup önemli bilginlerden biri olan ve İslâm düşüncesine itikadî ve ilmî anlamda önemli katkı sağlayan İmam Birgivî'yi (ö. 981/1573) ve eserlerini tanıtmayı, İslâm düşüncesindeki yerini tespit etmeyi amaçladık.

Birgivî'nin Anadolu coğrafyasında yaşamış bir Türk-Osmanlı âlimi olması, mensubu olduğu Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin Türkler tarafından benimsenmiş olması çalışmamıza ayrı bir değer katmaktadır. Çünkü o, sadece Osmanlı'nın yetiştirdiği önemli bir âlim olarak kalmamış, aynı zamanda kendi döneminden günümüze kadar Türk toplumları arasında Hanefî-Mâtürîdî akîdesinin yayılmasında da rol oynamıştır. Bu nedenle onun toplumumuz tarafından iyi tanınması ve görüşlerinin doğru öğrenilmesi Osmanlı düşünce tarihinin köklerinin keşfi ve anlaşılması bakımından son derece önem taşımaktadır. Ayrıca, ilim ve kültür dünyamızın önemli yapı taşlarından olan Hanefî-Mâtürîdî mezhebine bağlı bir bilginin yakından tanıtılması, dinî ve kültürel geleneğimizle kurulacak bağlara katkı sağlaması bakımından da ayrı bir önem arz etmektedir.

İmam Birgivî, Osmanlı Devleti'nin resmî mezhep olarak benimsediği Sünnîliğe muhalif dinî, itikadî, felsefî, tasavvufî, siyasî ve fikrî akımların, bid'at içerikli görüş ve sapmaların ortaya çıktığı bunun neticesinde toplum içinde birtakım sosyal ayrışmaların ve çatışmaların yaşandığı bir dönemde yaşamıştır. Böyle bir ortamda yetişen Birgivî, içinde yaşadığı Müslüman toplumun inanç ve değerlerine karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmiş, dine, millete ve devlete karşı zararlı gördüğü her türlü

fikir ve görüşleri ilmî çerçeve içinde eleştirmiştir. Bu çerçevede zararlı ve yıkıcı yaklaşımlara karşı İslâmî ilimlerin değişik alanlarında telif ettiği eserleri ile büyük mücadele vermiştir. Birgivî, dinin anlaşılması ve yorumlanması konusunda temel görüşlerini Ehl-i Sünnet geleneğinin fikrî temelleri üzerine inşa etmiş, hayatı boyunca Ehl-i Bid'ate karşı genelde Ehl-i Sünnet'i özelde ise Hanefî-Mâtürîdî akidesini savunmuştur. Bu durum, onun bilhassa *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, *Vasiyetnâme* ve *Tuhfetü'l-müsterşidîn* adlı eserlerinde açıkça görülmektedir.

1. HAYATI

Asıl adı Mehmed olan Birgivî'nin tam künyesi kaynaklarda "Takiyüddîn Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî er-Rûmî el-Balikesirî" şeklinde geçer.¹ Ayrıca doğduğu şehir olan Balıkesir'e nispetle "Balıkesirî"; ömrünün yaklaşık son on yılını Birgi'de geçirmesi, kabrinin burada olması nedeniyle "Birgili"; Hanefî mezhebine bağlı olmasından dolayı da "el-Hanefî" olarak nitelendirilmektedir.² Bunların dışında Birgivî hakkında "Muhyiddîn", "es-Sûfî", "Birgilü", "Mehmed Çelebi" ve "Birgivî Mehmed Efendi" gibi çeşitli isim ve lakaplar da kullanılmaktadır.³ Bu unvanları arasında en meşhur olanı ise "İmam Birgivî'dir.

Birgivî, Balıkesir şehrinde doğmuştur. Kaynaklarda doğum yeri hu-

¹ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993), 3: 176; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Muhammed ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-ilm, 2002), 6: 61; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabiyye, 1955), 2: 252.

² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Şerafeddin Yalçınkaya (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1941), 1: 54, 112, 183, 214, 592; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 61; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 3: 176; Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2012), 19; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 3: 306.

³ Atâullah Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şakâik*, haz. Suat Donuk (İstanbul: YEK Başkanlığı Yayınları, 2017), 1: 631; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 61; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 252; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz v.dğr. (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 1: 284; Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-hak*, haz. Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 87, 157; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 19; Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi: Hayatı Eserleri ve Araştırma Tedrisatındaki Yeri* (İstanbul: Seha Yayınları, 1992), 46; Huriye Martı, *Birgivi Mehmet Efendi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 25.

susunda ittifak edilmekle birlikte, doğum tarihinde ihtilâf vardır.⁴ Ancak 10 Cemâziyelevvel 929 (27 Mart 1523) Cuma günü doğduğu kabul edilmektedir.⁵ Birgivî'nin kendisi de *Vasiyetnâme* adlı eserinde doğum tarihini: “Doğum tarihim h. 929 senesinin Cemâziye’l-ülâ ayının onuncu günüdür”⁶ sözleriyle ifade etmesi bu tarihi doğrulamaktadır.⁷ Birgivî'nin dedesi, Balıkesir'in Kepsut ilçesine bağlı Bektaşlar köyünde oturan İskender Efendi'dir. Babası, Balıkesir medreselerinde müderrislik yapan Pîr Ali Efendi, annesi ise Meryem Hanım'dır.⁸

Temel eğitimini Balıkesir'de babasının yanında tamamlayan Birgivî, babasından başta Arapça ve mantık olmak üzere aklî ve naklî ilimleri okumuş ve hafızlığını tamamlamıştır. Daha sonra İslâm âleminin en önemli ilim merkezlerinden biri olan İstanbul'a yerleşip, gençlik yıllarını buradaki Mahmud Paşa Medresesi ve Semâniye (Sahn-ı Semân)⁹ gibi medreselerde ilim tahsil etmekle geçirip, yüksek tahsilini tamamlamıştır. Küçük Şemseddin Efendi (ö. 957/1550), Ahîzâde Mehmet Muhiddin Efendi (ö. 989/1581), Kadıasker Abdurrahmân Efendi (ö. 983/1575) ve Kızıl Molla lakaplı Abdurrahman b. Seydi Ali (ö. 983/1575) gibi devrin önemli âlimlerinden ders almıştır.¹⁰ Birgivî, eğitimini başarı ile ta-

⁴ Bağdatlı İsmail Paşa ve Mustafa Barçın, Birgivî'nin doğum tarihini 926/1520, Şemseddin Sâmî ise 928/1522 olarak kaydetmişlerdir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2: 252; Mustafa Barçın, “Ünlü Âlim İmam Birgivî”, *Sebilürreşad* 14/329 (1961): 59; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm* (İstanbul: Kaşgar Neşriyat, 1981), 2: 1284; Yaşar Düzenli, “Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî”, *BÜSBED* 3/4 (2000): 229.

⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 61; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3: 176; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 284; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 19; Emrullah Yüksel, “Mehmet Birgivî”, *AÜİİF* 2 (1977): 176; Arslan, *İmam Birgivî*, 24; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 25.

⁶ Bu tarih miladi takvime göre 27 Mart 1523 Cuma gününe karşılık gelmektedir. Bk. Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 19; Yüksel, “Mehmet Birgivî”, 176.

⁷ Takiyüddin Mehmet b. Pîr Ali Birgivî, *Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme): Müminlere Nasihât*, sad. M. Şevki Eygi v.dğr. (İstanbul: Bedir Yayınları, 1964), 61-62.

⁸ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 631; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 19; Yüksel, “Mehmet Birgivî”, 176.

⁹ Osmanlı medreselerinin tekâmülü, Fatih Sultan Mehmed zamanında olmuştur. Bu dönemde, Fatih, İstanbul'un fethinden sonra sekiz medrese yaptırmıştır. Tesis edilen bu medreseler, “Sahn-ı Semân” veya “Medâris-i Semâniye” (Sekiz Medrese) adıyla meşhur olmuştur. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2: 534-535; a. mlf. *Osmanlı Devletinin İlmîyye Teşkilatı* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 5-9.

¹⁰ Bk. Yüksel, “Mehmet Birgivî”, 176-18; Arslan, *İmam Birgivî*, 28-30; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 32-34; Düzenli, “Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî”,

mamlayıp, icâzetnâmesini¹¹ aldıktan sonra İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yapmıştır.¹² Bu arada Birgivî, hocalarından Haseki Medresesinde müderris olan Abdurrahmân Efendi'nin tavsiyesi üzerine Edirne'de Kassâm-ı Askerî¹³ olarak bir müddet görev yapmıştır. Daha sonra bu görevden ayrılıp tekrar İstanbul'a gelmiş ve Bayrâmiyye tarikatı şeyhlerinden Abdurrahmân Karamânî'ye (ö. 972/1565) intisap ederek inzivaya çekilmiştir. Fakat şeyhinin telkini ile dervişliği bırakıp, tekrar tedris hayatına dönmüş, vaaz ve irşat faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu arada Birgivî, ilimdeki derinliği ile dikkatleri üzerine çekmiş, II. Sultan Selim'in hocası Atâullah Efendi (ö. 979/1571) tarafından İzmir'in Ödemiş ilçesine bağlı Birgi'de yaptırılan Dâru'l-Hadis Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiştir.¹⁴ Birgivî'nin burada müderrislik görevine başlama tarihi kesin olmamakla birlikte, 971/1564 yılında olduğu tahmin edilmektedir. Birgi'deki bu yeni görevi, her türlü hurafe ve bid'atlarla mücadele etmede kendisine uygun bir zemin oluşturmuştur. Bu fırsatı en iyi şekilde değerlendiren Birgivî, geri kalan hayatını burada irşat, tedris ve telif faaliyetlerine adanmıştır. Bu amaçla dinin ve sağduyunun uygun ve makul bulduğu iyilikleri emir, kötülüklerden uzaklaştırma vazifesi ile insanları irşat etmeye çalışmıştır.¹⁵ Ayrıca medreselerde verdiği dersler sayesinde ilmî birikim ve tecrübelerini ve görüşlerini sonraki asırlara ulaştıracak, İslâm düşüncesine hizmet edecek birçok talebe de yetiştirmiştir. Birgivî'nin talebeleri arasında Şeyh Feyzullah Efendi, Hocazâde Abdünnâsir Efendi (ö. 990/1582), Ödemişli Muslihiddin Efendi ve Gazi Emir'i (ö. 1022/1613) sayabiliriz.¹⁶

XVI. yüzyılın önemli Osmanlı âlimlerinden biri olan ve ömrünü Balıkesir, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerde müderris ve vaiz olarak geçiren Birgivî, İstanbul'a gitmek için çıktığı bir yolculuk esnasında veba hastalığına yakalanmıştır. 24 Cemâziyelevvel 981/21 Eylül 1573 Pazar-

231-232.

¹¹ Dönemin üniversite mezuniyet diploması.

¹² Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 631-632; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 284; Barçın, "Ünlü Âlim İmam Birgivî", 59; Yüksel, "Mehmet Birgivî", 176.

¹³ Miras taksim eden kadı nâibi.

¹⁴ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 632; Çelebi, *Mizânu'l-hak*, 158.

¹⁵ Yüksel, "Mehmet Birgivî", 180; Düzenli, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", 230; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, 37-38.

¹⁶ Arslan, *İmam Birgivi*, 45; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, 50-51.

tesi günü bu hastalık sebebiyle henüz 52 yaşında iken vefat etmiştir. Cenazesi, Birgi kasabasına getirilerek, burada defnedilmiştir.¹⁷

2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Birgîvî, İslâmî ilimlerde temel kaynak niteliği taşıyan birbirinden değerli birçok eser telif etmiştir. Bu bakımdan Birgîvî, kaynaklarda dil bilgini, muhaddis, fakih, müfessir, mütekellim, sûfî gibi çok yönlü olma özelliğine sahip bir âlim olarak gösterilmiştir.¹⁸ Birgîvî, hayatı boyunca taklide karşı olmuş, tefekküre, ilmî araştırmaya ve incelemeye büyük önem vermiştir.¹⁹ Eserlerinde aklın ve naklin birbiriyle uyum içerisinde olduğuna ve ikisi arasında bir çatışmanın olamayacağına dikkat çekmiştir.²⁰ Tahsil hayatının ilk yıllarında Kur'an ve hadis gibi dinî ilimlerin yanı sıra mantık gibi aklî ilimleri de öğrenmiştir. Hatta ömrünün yarısını mantık ilmine vermiştir.²¹ Hayatı boyunca dünyevî bir kazanç elde etmeyi düşünmemiş, devlet tarafından verilen görevlere iltifat etmemiş, devlet adamlarıyla münasebetini daima belli bir seviyede tutmuştur. Bu münasebetleri ise devlet yetkililerinin yanlış ve adil olmayan uygulamaları ve toplumun huzurunu bozacak tutum ve davranışları yetkililere bildirme şeklinde olmuş, bunların düzeltilmesi ve ıslah edilmesine yönelik vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Bu yönüyle Birgîvî'nin devrindeki diğer Osmanlı âlimlerinden ayrıldığını söyleyebiliriz.

Birgîvî, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. XV. yüzyılda bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti, bu yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar siyasî, sosyal ve iktisadî açıdan umumiyetle olumlu yönde önemli gelişmelere ve değişikliklere sahne olmuş, bu du-

¹⁷ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 632; Çelebi, *Mizânu'l-hak*, 157; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 285; Arslan, *İmam Birgîvî*, 38-39.

¹⁸ Bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 61; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 3: 176; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 633-634; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 252; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1: 54, 112, 183, 214, 592; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 285; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 2: 650.

¹⁹ Bk. Birgîvî, *Risâle-i Birgîvî*, 26-27; a.mlf., *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve's-sîratü'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Nazım Nedvi (Dîmeşk: Dâru'l-kalem, 2011), 85, 176.

²⁰ Bk. Birgîvî, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, s. 29.

²¹ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 631; Çelebi, *Mizânu'l-hak*, 159.

rum Osmanlının kültürel ve ilmî hayatını da olumlu yönde etkilemiştir.²² Örneğin Kanûnî devrinde (1520-1566) Osmanlının ilmî ve kültürel hayatı en yüksek seviyeye ulaşmış,²³ yönetimi ve halkı olumsuz etkileyen herhangi bir olay yaşanmamış, bu toplumsal yapı klasik normlarına ulaşmıştır.²⁴ Bu gelişmelerden ötürü bu dönem, Osmanlı Devleti'nin "Yükselme Dönemi" (1453-1579) olarak bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden yükselme dönemi, bu tarihten itibaren birtakım haricî ve dâhilî sebeplerle değişmiş, duraklama ve bozulma alametleri baş göstermiş ve devlet gerilemeye başlamıştır.²⁵ Birgivi'nin yaşadığı bu dönem, Ehl-i Sünnet'e muhalif birbirinden farklı fikir ve düşüncelerin, dinî görüşlerin ortaya çıktığı, bunun neticesinde toplumsal düzeyde birtakım sosyal kargaşa, bölünme ve gruplaşmaların meydana geldiği bir zamana rast gelir. Nitekim XIV. yüzyılın başından XVI. yüzyılın sonlarına kadar çeşitli tasavvufî akımlar muhtelif isimler altında, Anadolu'nun farklı bölgelerinde önemli ölçüde yayılmıştır.²⁶ Bunlar arasında şeriata uygun görüşler benimseyenler olduğu gibi şeriata ve Sünnî düşünceye aykırı görüş ve itikadı benimseyenler de olmuştur. Ayrıca devlet işlerine karışmayıp, buldukları şehir ve kasabalarda vaaz ve nasihatle halkı

²² Hulusi Lekesiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme: Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV-VII. Yüzyıllar* (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989), 68, 73.

²³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Uleması", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Türkiye Yayınları, 1999), 8: 73.

²⁴ Lekesiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme*, 73.

²⁵ Bunun sebeplerinden biri siyâsî, idarî ve askerî durumun yani Osmanlı yönetim sisteminin, kurumsal ve toplumsal yapısının bozulmasıdır. Bu bozulmanın ne zaman başladığına dair kesin bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte genel olarak Kanûnî döneminin (1520-1566) son on yılında ortaya çıktığı ve II. Selim (1566-1574), III. Murat (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinde daha da derinleşerek devam ettiği kabul edilmektedir. Nitekim Osmanlı hakkında yapılan araştırmalarda da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde siyasî, iktisadî, içtimâî kültürel ve ilmî açıdan bir bozulmanın başladığı, hatta bu yüzyılın sonlarına doğru devletin çözülme sürecine girdiği, bu sürecin XVII. yüzyılda hız kazandığı ifade edilmektedir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 131-132; Kayhan Atik, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmîye Teşkilatındaki Çözülme İlişkin Tespit ve Teklifler", *BİLGİ* 14 (2009), 32; Mehmet Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler", *TÜRKLER*, ed. Hasan Celal Güzel v.dğr. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 11: 144-145.

²⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1: 270-273; 3: 296-297; Ahmed Yaşar Ocak, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *İslâmî Araştırmalar* 4/3 (1990): 191.

irşat etmeye çalışanlar olduğu gibi devletin işlerine ve siyasete müdahale edenler de olmuştur.²⁷ Bunlar arasında en çok dikkat çeken gruplar ise Melâmîler, Gülşenîler, Kalenderîler, Hurûfîler ve Halvetîlerdir. Bu zümreler, Sünnî düşünceye aykırı olan görüşleri nedeniyle devlet ve ulema tarafından “zındık, mülhîd ve mistik bir mesiyaniist”²⁸ sûfî akımlar olarak kabul edilmişlerdir.²⁹

Öte yandan XVI. yüzyılda Şîî-Safevî ve Kızılbaş denen çeşitli bâtinî zümreler de ortaya çıkmıştır. Bunlar da Sünnî düşünceye aykırı inançlar ve bâtinî fikirler benimsemeleri nedeniyle Osmanlı uleması tarafından “ihtilâlcî mesiyaniilik”³⁰ bir karakter sergileyen “Râfîzî” gruplar olarak kabul edilmiştir. Bu Râfîzî gruplar da diğerleri gibi Osmanlı Devleti’ni bir hayli uğraştırmış, devletin siyasî ve içtimaî hayatındaki etkilerinden dolayı Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde birtakım isyanların çıkmasına neden olmuşlardır.³¹

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız söz konusu bu bozulmalar ve sosyal kargaşaların giderilmesi için devlet yetkilileri, adâletnâmeler çıkarmışlardır.³² Bu fermanlarda gayet ölçülü bir dille bu bozulmalar-

²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 298, 305.

²⁸ Bu tabir, genel olarak günün birinde gelecek olan karizmatik yarı ilahî şahsiyet liderliğinde eşitlikçi, paylaşımcı ve hakça bir düzen yani dünya cenneti kurmayı amaç edinen, bu anlamda dinî ve siyasî olmak üzere iki misyona sahip olan halk hareketlerine verilen bir addır. Geniş bilgi için bk. Ocak, Ahmed Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhîdler (15.-17. Yüzyıllar)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 94.

²⁹ Bunlar, devlet, ulema ve toplum içerisinde gruplaşmanın ve fikrî tartışmaların, huzursuzlukların yaşanmasında önemli rol oynamıştır. Bu yüzden Osmanlı uleması, bu tarikat mensuplarından bir kısmının görüş ve akidelerini şeriata aykırı olarak değerlendirmişler, bunlar arasında zındık ve mülhîd kabul ettikleri bazı şeyhleri idam ettirmişler, bazılarını da hapsedirmişlerdir (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 300, 305; Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhîdler*, 296 vd.; a.mlf., “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi”, *İslâmî Araştırmalar* 4/3 (1990): 194.

³⁰ İhtilâlcî mesiyaniilik tabiri, gelecek bir kurtarıcı inancı ekseninde teşekkül etmiş, değişik zamanlardaki siyasal ve sosyo-ekonomik bunalımların etkisiyle, siyasî, sosyal ve ekonomik bazı talepleri gerçekleştirmek üzere merkezî otoriteye karşı silahlı ayaklanmalar şeklinde ortaya çıkan ihtilâl hareketleri için kullanılmaktadır. Bk. Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhîdler*, 79.

³¹ Ocak, “XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi”, 194.

³² Osmanlı döneminde ilmiye teşkilatını ıslah etmek için çıkartılan fermanlar ve adâletnâmeler için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiyye Teşkilatı*, 241-250; Leakesiz, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme*, 115; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “XV. ve XVI.

ra ve kanunlara riâyetsizliğe dikkat çekmişler ve kanunlara uyulmasını emretmişlerdir.³³ Ancak bu, pek faydalı olmamış, aksine yaşanan olumsuzluklar ve huzursuzluklar daha da artarak devam etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı merkezî yönetimi, Sünnîlik dışı bu muhalif çevrelere karşı sıkı bir Sünnîleştirme politikasını çare olarak görmüş, her türlü değişime, senteze açık Osmanlı resmî din anlayışı, kendini artık her türlü yeni alış-verişlere ve değişimlere kapatma yoluna gitmiştir. Bu yüzden de devletin resmî din anlayışı ister istemez hoşgörüsüz ve katı bir hâle dönüşmüştür.³⁴ Öte yandan özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan bu bozulmalar karşısında dönemin önde gelen uleması da devlet ve toplum içinde yaşanan siyasî, idarî ve askerî problemlere temas etmişler, gelecek için kaygı ve endişelerini dile getirmişlerdir.³⁵ Bu amaçla siyâsetnâme ve nasihatnâme türü eserler yazıp devlet adamlarını bu konuda uyarmaya çalışmışlar ve onları tedbir almaya çağırmışlardır.³⁶

Bu açıklamalara göre Osmanlı Devleti'nin XV. ve XVI. yüzyıllarda hemen hemen her alanda ulaştığı yüksek seviyenin, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bir duraklama ve gerileme sürecine girdiği söylenebilir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olumsuz yönde değişen siyasî, idarî ve iktisadî şartlar, ilmî ve kültürel hayatı da menfî yönde etkilemiş, bu alanlarda da bir duraklama, içe kapanma ve gerileme dö-

Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980): 286-287.

³³ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmelettin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1994), 1: 274.

³⁴ Ocak, “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi”, 193.

³⁵ İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 1: 274; M. Said Yazıcıoğlu, “XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi”, 286-287.

³⁶ Lütü Paşa'nın (ö. 971/1564) *Asafnâme*'si, Birgivi'nin (ö. 981/1573) *Risâle fî medhi's-sultânî'l-âdil ve zemmi's-sultânî'z-zâlim (Zühru'l-mülûk)*'i ve Hasan Kâfî Akhisârî'nin (ö. 1024/1615) *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-alem*'i bu türde yazılan eserlere örnek gösterilebilir (bk. Ejder Okumuş, “Osmanlı Devleti'nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları”, *TÜRKLER*, ed. Hasan Celâl Güzel v.dğr. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 28; Atik, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, 31-32.

nemi başlamıştır.³⁷ İlmî hayatta yaşanan bu durum neticesinde ilim, maarif ve ulema sınıfı da doğal olarak gerilemeye ve çözülmeye başlamıştır. Devlet'in kurumları çözüme ve çöküşle yüz yüze geldiğinde özellikle ilmiye sınıfı daha önceleri âlimlerin en değerlileri ve ehil olanlarına mahsus iken, artık rüşvet, torpil vb. yollarla ehil ve erbabı olmayan kimselerin kuşattığı bir kurum hâline gelmiştir. Ulemadaki bu bozulma ve gerileme Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar devam etmiştir. Bu bozulmaya son vermek için çeşitli çabalar olmuşsa da bu hususta herhangi bir düzelmeye sağlanamamıştır.³⁸

Özellikle II. Murat döneminde Edirne ve Bursa gibi önemli şehirlerde büyük medreseler kurulmuş, ilmî hayat oldukça canlı ve bereketli bir konuma yükselmiştir. Hatta ilmî ve fikrî faaliyetlerin hızla yürütüldüğü İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerin İslâm kültür ve medeniyetinin merkezi hâline gelmesi çeşitli ilimlerde mütehassıs pek çok âlimin Osmanlı Devleti'ne gelmesinde önemli rol oynamıştır.³⁹ Dışarıdan gelen bu âlimler, Osmanlı ilim ve fikir hayatının gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak bu akademik seyahatler, fazla uzun sürmemiş, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra azalmış, XVI. yüzyıldan itibaren ise durma noktasına gelmiştir. Bu durum, Osmanlı ilim hayatının duraklamasına ve içe kapanmasına neden olmuştur.

Öbür yandan bu dönemde ilmî hareketler, medrese ve müderrislerin çokluğu kemiyet itibariyle hayli yekûn tutsa da keyfiyet itibariyle gerilemeye başlamıştır.⁴⁰ Bu gerilemenin yaşanmasında ulema sınıfının rüşvet alması, şöhret ve lükse düşkün olması, ahlâkî ve ilmî çöküntüye uğramaları önemli rol oynamıştır.⁴¹ Ayrıca padişahların ve diğer devlet büyüklerinin aracılığı ile ehliyetsiz hocaların ve bazı önemli âlimlerin çocuklarının eğitimlerini tamamlamadan medreselere müderris olarak

³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 131; Lekesiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme*, 112, 133.

³⁸ Okumuş, "Osmanlı Devleti'nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları", 30.

³⁹ Bu seyahatler hakkında detaylı bilgi için bk. Hulusi Lekesiz, "Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemanın Rolü", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara, Türkiye Yayınları, 1999), 8: 81-83.

⁴⁰ Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler", 145.

⁴¹ Atik, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmîye Teşkilatındaki Çözülmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", 31.

rayin edilmeleri de ilmiye sınıfının ve medreselerdeki eğitimin bozulmasına ve dolayısıyla ilmî seviyenin gerilemesine neden olmuştur.⁴² Bunların dışında ulemanın temel görevi, toplumda “iyiliği emretme ve kötülüğü engelleme” olmasına rağmen çoğu ulemanın ihmal, çekingenlik, makam ve mevki elde etme gibi birtakım sebeplerden ötürü bu görevi yerine getiremeyip, bu konuda başarısız olmaları da etkili olmuştur.⁴³ Bu bozulmalar karşısında dönemin önde gelen âlimleri, tezkirelerinde ilim adamlarına değer verilmeyişi, görevin kötüye kullanılması ve rüşvet alınması vb. birçok konuda şikâyetlerde bulunmuşlar,⁴⁴ devletin ve toplumun yapısında yaşanan olumsuzlukların ve bozuklukların temel sebebi olarak da “klasik müesseselerden ayrılmayı” göstermişlerdir. Bu anlayış, her alanda sıkı bir muhafazakârlık şeklinde bir zihniyetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla “öze dönüş” şeklinde formüle edilebilecek bu zihnî hareket, ilmî düşüncede de kendini göstermiş, ilim anlayışında ve insanların ilimden bekledikleri şeylerde değişikliklere sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan bu hareket, medreselerdeki entelektüel anlayışın değişmesine bağlı olarak, aklî ilimlerin zayıflaması ve naklî ilimlerin ağırlık kazanmasına, medrese teşkilatının ve işleyişinin bozulmasına da neden olmuştur. Neticede bu zihnî hareket, süreç içerisinde toplumsal boyutlar kazanan birtakım hareketlerin de etkisiyle Osmanlı'nın resmî din anlayışına muhalif ve tasfiye edici bir karaktere dönüşmüştür.⁴⁵

Yukarıdaki açıklamalar dikkate alındığında Birgivi'nin yaşadığı dönemin (XVI. yüzyılın ikinci yarısı), Osmanlı Devleti'nin siyasî ve içtimaî hayatından iktisadî hayata kadar birçok alanda mevcut kurulu düzenin bozulmaya, özellikle kültürel ve ilmî hayat seviyesinin duraklamaya ve hatta gerilemeye başladığı bir dönem olarak karşımıza çıktığı anlaşılmaktadır. Böyle bir dönemde yaşayan Birgivi, yaşadığı toplumun inanç ve değerlerine karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmiş, yürüttüğü irşat, tedris ve telif faaliyetleriyle dönemin güncel dinî, siyasî, içtimaî me-

⁴² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 68; Yazıcıoğlu, “XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi”, 286-287.

⁴³ İpşirli, “Osmanlı Uleması”, 75.

⁴⁴ Okumuş, “Osmanlı Devleti'nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları”, 28.

⁴⁵ Lekesiz, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme*, 133-134.

selelerini çözmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Kur'an ve sünnetten hareketle devlet adamları ve yönetimin yanlış ve haksız uygulamalarını, bazı ulamanın aslî görevlerini terk etmelerini hem vaazlarında hem de eserlerinde ele alarak tenkit etmiştir. Diğer taraftan Birgivî, İslâm ümmeti içinde ortaya çıkan ayrılıkları ve bunlara sebep olan mevcut fırkaların birbirine karşı takındıkları menfi tutumları gidermeyi de amaçlamıştır. Ayrıca insanların inançlarını düzeltme ve taklitten tahkike yükseltme yolunda birliği sağlamak amacıyla dinde takip edilecek orta yolun ne olması gerektiğini tespit edip, insanları bu yola davet etmeyi kendine temel görev addetmiştir.⁴⁶ Bu çerçevede toplumda gittikçe yaygınlaşan ve genelde İslâm inancına özelde Ehl-i Sünnet'e aykırı olan inanç, fil ve tutumları bâtil, bid'at ve hurafe olarak değerlendirmiş, onları toplumdan temizleyerek, dinî, siyasî ve kültürel alanda yaşanan aksaklıkları ve bozuklukları gidermeye gayret etmiştir. Bu amaçla İslâmî ilimlerin değişik alanlarında kitap, risale, makale, şerh ve haşiye türü birçok eser kaleme almıştır. Eserlerinde dine, millete ve devlete karşı zararlı gördüğü her anlayışı ilmî çerçeve içinde eleştirmiştir.⁴⁷

Birgivî'ye göre devlet ve toplum içinde gün geçtikçe artan sosyal ve ahlâkî bozukluklar ve huzursuzluklar dinden sapma, dinin aslına yabancılaşıma ve bid'at ve hurafelere dalma neticesinde ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Öyle ki, toplum içinde inanç ve ibadet alanında gözetilen hassasiyet kaybolmuş, sünnetler unutulmuş ve bid'atler yaygınlaşmaya başlamıştır.⁴⁹ Birgivî, devlet ve toplum içinde yaşanan bu sorunlarla baş etme yöntemini dinde aramış, Kur'an ve sünnetin ilkelerine uyularak, toplumsal düzenin tekrar tesis edilebileceğini savunmuştur.⁵⁰ Başka bir deyişle ona göre yaşanan tüm bu olumsuz durumlardan kurtulmanın yolu, hal-

⁴⁶ Osman Karadeniz, "Tarikat-ı Muhammediyye", *İmam Birgivî Sempozyumu Bildirileri (İzmir Ödemiş, 22-23 Kasım 1991)*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 118

⁴⁷ Çağfer Karadağ, *Düşünce Dünyamızı Aydınlatan 40 İslâm Âlimi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 146; A. Turan Aslan, "İmam Birgivî ve Günlük Hayatı", *İlim ve Sanat* 19 (1988): 52-54.

⁴⁸ Süleyman Toprak, "İmam Birgivî ve Bid'atlere Karşı Tutumu", *İmam Birgivî Sempozyumu Bildirileri (İzmir Ödemiş, 22-23 Kasım 1991)*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 68.

⁴⁹ Martı, *Birgivî Mehmet Efendi*, 190.

⁵⁰ Seda Özsoy, "Osmanlı Devleti'nin Yeniliklere Yaklaşımı Üzerine Bir Deneme: Birgivî ve Bid'at", *Dört Öge* 1/3 (2013): 108-109.

kı Kur'an ve sünnete göre şekillenen ve Ehl-i Sünnet çizgisinde gelişen bir hayata davet etmekle mümkündür. Bu da hadislere dayanan bir ahlâk anlayışı ortaya koymakla ve sünneti yeniden hayatın her sahasında yaşanılır kılmakla mümkün olabilir.⁵¹ Bu bakımdan Birgivî'ye göre Müslümanlar Kur'an ve sünnet merkezli olan ve uzaklaştıkları bu yaşam tarzına, tekrar geri dönmeli, dini ilk nesillerin yaptıkları gibi aslına uygun olarak yaşamalı ve sıkı bir şekilde şer'î ahkâmı tatbik etmelidirler. Birgivî, eserlerinde eleştiri ve tavsiyelerini de bu görüş çerçevesinde dile getirmiştir.⁵² Hakkı söylemekten çekinmeyip, son derece dürüst ve tavizsiz bir tutum sergileyen Birgivî, devletin ileri gelenlerinde gördüğü kusurları cesaretle tenkit etmiştir. Devlet yetkililerini, rüşvet karşılığı memuriyet verilmesi, ehli olmayanlara ilmî rütbe verilip toplumda cehaletin yaygınlaşması gibi devlet ve toplum içinde müşahede ettikleri bozuklukları ıslah etmeme hususunda eleştirmiştir.⁵³ Nitekim Birgivî, bir ara İstanbul'a gidip, Sokullu Mehmed Paşa'ya adaletsizliklerle ve bid'atlerle mücadele konusunda da tavsiyelerde bulunmuş, görüşlerini samimi bir şekilde dile getirmiştir.⁵⁴ Ayrıca Birgivî, menkul malların ve para vakfının, ücret karşılığında Kur'an okumanın caiz olmadığı husu-

⁵¹ Martı, *Birgivi Mehmet Efendi*, 190.

⁵² Fahri Unan, "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi", *Türk Yurdu* 10/36 (1990): 36; Özsoy, "Osmanlı Devleti'nin Yeniliklere Yaklaşımı Üzerine Bir Deneme: Birgivi ve Bid'at", 109.

⁵³ Toprak, "İmam Birgivi ve Bidatlere Karşı Tutumu", 67-69; Fatma Zehra Pattabanoğlu, "16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe ve Kelâm Bilginleri", *SDÜİFD* 1/34 (2015): 129.

⁵⁴ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 633; Yüksel, "Mehmet Birgivi", 181; Arslan, *İmam Birgivi*, 55. Birgivi, bu tutumu nedeniyle Osmanlı tarihinde devletin üst kademelerde mühim vazifeler üstlenen ilim ve din adamlarına, bunların temsil ettikleri ve devletin düşüncesi hâline getirdikleri İslâm anlayışına ciddi anlamda ilk karşı çıkış hareketinin en önemli temsilcilerinden biri kabul edilmiştir. Hatta Osmanlı'daki Kur'an ve sünnetin dışında her türlü İslâmî geleneği reddeden "ilk tasfiyesi karakter" olarak nitelendirilmiştir (bk. A. Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları* 17-21/1-2 (1983): 208, 213; Unan, "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi", 33, 36; Lelesiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme*, 133; Selim Hilmi Özkan, "Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivi ve Sosyal Hayata Etkileri", *Uluslararası Balıkesir'e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (Balıkesir 7-8 Kasım 2013)*, ed. Şenol Çelik v.dğr. (Balıkesir: Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2014), 383-384).

sunda devrin şeyhü'l-İslâmı Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ile münakaşa etmekten çekinmemiştir.⁵⁵

Birgivi'nin insanlar arasında meşhur olmasının en önemli nedenlerinden birisi de dönemindeki yozlaşmış tasavvufa ve bid'atlara karşı olan mücadelesi ve tutumudur. İlmî ve kültürel alanda Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1210) tasavvufu dışlayan akılcı kelâm yaklaşımından sonra Osmanlı toplumunda biri tekke ve zaviyelerde yaşatılan ve tasavvufu temsil eden meşâyih (tarikât), diğeri de medresede tedarik edilen ve aklî-şer'î ilimleri temsil eden ulema (şeriat) olmak üzere iki ilim ve kültür odağı oluşmuştur.⁵⁶ Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren meşâyih-ulema (tarikât-şeriat/tekke-medrese) arasında bir denge kurulabilmiş; hukuk, ilahiyat, mantık, dilbilgisi vb. ilimler medreselerde; hikmet, ahlâk ve tasavvuf da tekkelerde öğretilmiştir. Osmanlı'nın eğitim müesseselerinde medrese-tekke ayrılığı olsa da, medrese-tekke ikiliği ahenkli denge içerisinde yürütülmüştür. Bu denge XVI. yüzyılda yazılan fıkıh, tasavvuf, felsefe, kelâm gibi ilimlerin birlikte ele alındığı eserler vasıtasıyla daha da pekiştirilmiş olup bu suretle zâhir-bâtın dengesinin muhafazası ve devamı sağlanabilmiştir.⁵⁷ Fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu denge bozulmaya başlamış ve ulema ve meşâyih arasında tartışmalar baş göstermiştir. Birgivi, ulema ve meşâyih arasında yaşanan bu tartışmalarda tavrını ulemadan yana koymuştur. Bu bağlamda kendi döneminde bazı tarikatlarda ve mutasavvıflar arasında yaygınlık kazanan bid'at ve hurafelere karşı amansız bir mücadele başlatmış, dinin zahiri yönünü tanımayan veya onu aşan tavır ve davranışları tenkit etmiş, bunların ortadan kalkması için gayret göstermiştir.⁵⁸ Nitekim Birgivi, Osmanlı toplumunda, tasavvuf adına bid'at ve hurafe

⁵⁵ Ebüssuûd Efendi, para vakfının caiz olduğuna dair *Risâle fi cevâzi vakfi'l-menkûl ve'n-nükûd* isimli bir risale kaleme almış ve bir fetva vermiştir. Birgivi, onun bu risalesine karşı bir reddiye niteliğinde kaleme aldığı *es-Seyfü's-sârim fi ademi cevâzi vakfi'l-menkûl ve'd-derâhim* adlı risalesinde, Ebüssuûd'un para vakıfları konusundaki görüşlerini şiddetle reddetmiş, paranın ve menkul malın caiz olmadığını söylemiştir (bk. Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 158-159; Emrullah Yüksel, *Mehmet Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 43; Martı, *Birgivi Mehmet Efendi*, 138-139; Düzenli, "Balıkesir'li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi", 243).

⁵⁶ İlyas Çelebi, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Kelâmcıları ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Kelâm İlmindeki Yeri", *Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi* 10-12 (1998): 106.

⁵⁷ Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler", 144.

⁵⁸ Karadaş, *Düşünce Dünyamızı Aydınlatan 40 İslâm Âlimi*, 146.

ortaya çıkararak sūfî görünüş de bu işin ehli olmayan sözde mutasavvıflara karşı çıkmış, onları sert bir şekilde eleştirmiştir.⁵⁹ Onun eleştiri getirdiği konuların başında ise ilmin gereksiz görülmesi, nasların zahirî anlamları yerine bâtinî anlamlarının esas alınması, gerçek ilmin keşf, ilham ve rüya yoluyla elde edilebileceği, dinî ritüellerin teganni, zikir, raks ve devr ile yapılması gibi meseleler gelmektedir.⁶⁰

Birgivî, bu yönüyle kendisinden sonra (XVII. yüzyılda) ortaya çıkan Kadızâdelilere referans olmuş, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* adlı eseri de Kadızâdelilerin el kitabı hâline gelmiştir.⁶¹ Bu harekete adını veren Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) ve taraftarları, Birgivî'nin yalnızca saptırılmış taraflarını eleştirdiği, Kur'an ve sünnete uygun olan yönünü kabul ettiği tasavvufu tamamen reddetmiş, tarikatların tamamına karşı düşmanlık beslemişlerdir.⁶² Bunun yanı sıra teganni, sema ve ayinleri tekfir edip, camilerin minarelerinin yıkılması başta olmak üzere tekke ve zaviyelerin kapatılmasını ve dine sonradan giren her şe-

⁵⁹ Çelebi, *Mizânu'l-hak*, 159; Mehmet Demirci, "Birgivî ve Tasavvuf", *İmam Birgivî Sempozyumu Bildirileri (İzmir Ödemiş, 22-23 Kasım 1991)*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 60; Özkan, "Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivî ve Sosyal Hayata Etkileri", 385.

⁶⁰ Birgivî'nin eleştirilerine bakıldığında, tasavvufun tamamına değil, Ehl-i Sünnet inancına aykırı olan ve içinde birçok bid'at ve hurafeleri barındıran yozlaşmış biçimine karşı olduğu anlaşılmaktadır. Birgivî, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, 55-56, 137; a.mlf., *Tefsîrül-Kur'ânül-Azîm*, Süleymaniye Ktp. Atıf Efendi, nr: 34/176, 42a.

⁶¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 306; İbrahim Baz, "Kadızâdeliler Hareketi ve Fikrî Referansları: Birgivî Mehmed Efendi Arasındaki Zihniyet Farkı", *Bakü İslâm Üniversitesi Elmi Mecmua* 2 (2007): 17. Kadızâdeliler hareketinin temsilcileri, Birgivî'nin özellikle tasavvufa ve bid'ate yönelik görüşlerini temel dayanak noktası olarak benimsemişlerdir. Fakat onun kadar samimi olamamışlardır. Kadızâdeliler, bütün bid'atlerden arınmak gerektiğini hararetle savunmuşlar, bunlara karşı mücadelede Birgivî'nin görüşlerine taassup derecesinde bağlanarak onu istismar etmişler, siyasî nüfuz ve çıkar peşine düşerek yeni sosyal kargaşa ve olayların çıkmasına zemin hazırlamışlardır (Özkan, "Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivî ve Sosyal Hayata Etkileri", 386).

⁶² Kadızâde'nin tasavvuf şeyhlerine yönelttiği itham ve suçlamalar, mutasavvıflar cenahında muhalif bir blok oluşturmuş ve taraflar arasında gerilimli münakaşalara sebebiyet vermiştir. Kadızâde ve onun karşısında yer alan Abdülmecid Sivasî Efendi (ö. 1049/1639) arasında yaşanan ve birkaç nesil boyunca devam eden bu çatışma, kaynaklarda "Kadızâde-Sivasî Çekişmesi", "Tekke-Medrese Çekişmesi" ve "Sûfî-Ulema Çekişmesi" gibi çeşitli isimlerle anılır olmuştur. Bk. Çelebi, *Mizânu'l-hak*, 162; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 307-308; M. Raşit Akpınar, "Osmanlı Toplumunda Selefî Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler", *İlahiyat Akademi Özel Sayısı: Selefîlik 1/1-2* (2015): 305-306.

yin yasaklanmasını istemişlerdir.⁶³ Kadızâde'nin bu fikirleri, hareketin ikinci önemli temsilcisi olan Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1072/1668) tarafından devam ettirilmiştir. Üstüvânî, fikirlerinde daha da aşırı giderek, toplum huzurunu bozan katı ve sert bir tutum sergilemiştir. Kaynaklarda onun zamanında özellikle sûfîlere yönelik fizikî saldırılarda, sözü edilen müdahaleci anlayışın bütün boyutlarıyla sergilendiği belirtilerek, bu duruma dikkat çekilmiştir.⁶⁴

Hâlbuki Birgivî'nin yaşadığı dönemde ulema ile meşayih arasında te'sis edilen hoşgörü, aradaki rekabeti kısır tartışma ve kavgaya dönüştürmemiş, Birgivî ile Ebüssuûd Efendi örneğinde görüldüğü üzere ulema arasında tamamen ilmî çerçeve içinde münazaralar yapılmıştır. Ancak daha sonra siyasî, askerî ve kültürel yapıdaki gerilemeye paralel olarak ilmiye sınıfında da gerileme baş göstermiş, hoşgörü yerini taassuba terk etmiştir. İşte Birgivî'nin fikirlerini suiistimal ederek kendilerine dayanak noktası yapan Kadızâdeliler de hoşgörüsüzlüğün ve taassubun XVII. yüzyıldaki sembolü hâline gelmiştir.⁶⁵ Birgivî ise Kadızâdelilerin aksine bid'atlere karşı mücadele meselesini ilmî bir platformda ele alarak, yazdığı eserlerde düşüncelerini ortaya koymaya çalışmış, siyasî veya fizikî baskı yoluna başvurmamış, şan, şöhret veya makam elde etme gibi dünyevî bir çıkar gözetmemiştir. Ayrıca yaşanan bozuklukları düzeltmek, devlet ve toplumu ihya etmek için fikrî ıslah çerçevesinde iyi niyet ve samimiyet içerisinde olmuş, eleştirilerini yıkıcı değil yapıcı yönde dile getirmiştir.⁶⁶

⁶³ H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 2005), 234; Özkan, "Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivî ve Sosyal Hayata Etkileri", 385-386.

⁶⁴ Örneğin Üstüvânî'nin, şirk bulaşan toprakların ancak denize dökülerek temizlenebileceği düşüncesiyle tekkelerin yıkımına ilişkin fermanlar çıkartılmasında etkili olduğu, hatta bazen bizatihi yıkım faaliyetine iştirak ettiği ve fırsat buldukça tasavvuf erbabına fiilî saldırıda bulunduğu rivayet edilmektedir. Akpınar, "Osmanlı Toplumunda Selefî Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler", 307.

⁶⁵ Çelebi, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Kelâmcıları ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Kelâm İlmindeki Yeri", 106.

⁶⁶ Kadızâdeliler, Birgivî'den farklı bir tutum sergilemişler, ıslah görünümünde yıkıcı, yok edici, aşağılayıcı, basit ve yüzeysel bir dil ve yaklaşım sergilemişler, "Muhalefet et, meşhur ol" kaidesi üzerine şan ve şöhretin yollarını aramışlar, işi riyaya döküp, rezil ve çirkin bir çıkış yapmışlardır (Çelebi, *Mizânü'l-hak*, 159; Baz, "Kadızâdeliler Hareketi ve Fikrî Referansları: Birgivî Mehmed Efendi Arasındaki Zihniyet Farkı", 24).

Öte yandan Osmanlı idarecileri, Birgivî ve Ebüssuûd arasında yaşanan ilmî tartışmalarda Ebüssuûd'un görüşlerini tercih etmekle beraber tarafsız kalmışlar, Birgivî'ye yöneticileri eleştirmesine rağmen bir yaptırım uygulamamışlar, buna mukabil XVII. yüzyılda Kadızâdî hareketini tehlikeli ve devleti tehdit eden bir unsur olarak görmüşler ve onlara yönelik çeşitli yaptırımlar uygulamışlardır.⁶⁷

Öte yandan Birgivî'nin yaşadığı çağ, özellikle İslâmî ilimlerde XIV. yüzyılda başlayan şerh ve hâşîye yazma geleneğinin devam ettiği bir döneme denk gelir. Bu dönemde, ulemanın çoğunluğu, mesailerini orijinal eserlerden daha ziyade önceki eserler üzerine şerh ve hâşiyeler yazmaya harcamıştır. Dolayısıyla bu dönemde eğitim alanında üretkenlik durmuş, medreselerin artık klasikleştiği kabul edilmiş, o zamana kadar ilim adına söylenmesi gereken şeylerin söylendiğine ve buna fazla bir şey ilave edilemeyeceğine inanılmış; bunun bir sonucu olarak ilmî hayata mevcut bilgiyi muhafaza edip, nakleden bir eğitim anlayışı hâkim olmuştur.⁶⁸ Osmanlı ulemasının telif ettiği eserlerin birçoğunun da şerh, hâşîye, ta'lik ve tercüme türü çalışmalardan olması da bu görüşü destekler mahiyettedir.⁶⁹ Hâlbuki Birgivî, çağdaşlarından farklı olarak şerh ve hâşiyeler dışında kendisine has, özgün ve orijinal birçok eser or-

⁶⁷ Nitekim Kadızâdelilerin bu yıkıcı ve yozlaştırılmış tasfiyeci tutumu karşısında tedbir almak için harekete geçen Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, Kadızâdelilerin lideri Üstüvânî ve taraftarlarını tutuklayarak 1066/1656 tarihinde Kıbrıs'a sürmüştür. Bu şekilde toplum üzerinde etkili olan Kadızâdeliler hareketi bir süre durdurulmuştur. Vâni Efendi (ö. 1096/1685), Kadızâdeliler hareketini üçüncü kuşak olarak XVII. asrın sonlarına kadar taşımıştır (Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler", 149; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 313; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 234; Özkan, "Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivî ve Sosyal Hayata Etkileri", 386).

⁶⁸ Unan, "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Muhalefet: Birgivî Mehmed Efendi", 35.

⁶⁹ Ayrıca çağdaş araştırmalarda da XVI. yüzyılın sonlarından itibaren aklî ilimlere dair yazılan eserlerde nicelik ve nitelik itibarıyla bir düşüş olduğu, bu düşüşün XVII. yüzyılda daha da hızlandığı ifade edilmektedir. Yine bu dönemde orijinal eserler vermekten daha ziyade şerhlere ağırlık verildiği, bu şerhlerin de XII.-XIV. yüzyıllarda kaleme alınmış şekilleri olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu durumla ilgili verilen istatistiksel bir bilgiye göre, bu dönem içerisinde şerh, hâşîye, hâmis, ta'likât, tasnif ve tercüme nitelikli toplam 336 çalışma yapılmıştır. Bunlardan 128'i (%38) fıkıh, 74'ü (%22) tasnif (derleme) ve tercüme, 64'ü (%19) akâid-keleâm, 55'i (%16,3) tefsir, 10'u (%3) ahlâk ve tasavvuf ve 6'sı (%1,8) ise hadisle ilgili yapılan çalışmadır (Lekesiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme*, 123; Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi", 289-291; Fahri Unan, "Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", *Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2003): 27).

taya koymayı başarabilmiştir. Eserlerinde ele aldığı konular kendinden önce de yazılmış olmakla beraber, ele aldığı her konuya kendine has düşünceleri, üslup ve ifade tarzıyla bir şeyler katabilmiştir.⁷⁰ Birgivi'nin eserlerinde ele aldığı konuları, sistematik tarzda kısa ve özlü ifadelerle açıklayabilme konusundaki mahareti, birçok âlimin dikkatini çekmiş ve bu durum eserleri üzerinde şerhler, hâşiyeler ve muhtasarlar yapılmasında önemli rol oynamıştır. Hatta bazı eserleri çeşitli medreselerde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuş, üzerlerinde şerh ve tercüme türü birçok çalışma yapılmıştır. Bu durum, Birgivi'nin bize kadar ulaşan çalışmalarında açıkça görülmektedir. Arap dili ve grameri ile ilgili kaleme aldığı *İm'ânü'l-enzâr, el-Avâmil ve İzhârü'l-esrâr* adlı eserleri buna örnek verilebilir.⁷¹ Bu da Birgivi'nin Türk olmasına rağmen Arapça konusunda oldukça başarılı olduğunu göstermektedir.⁷² Öte yandan fıkıh alanında kaleme aldığı *Fetvalar (Fetavâ-yı Birgivi)* risalesi de küçük hacimli olmasına rağmen ele alınan meseleler bakımından oldukça zengin bir muhtevaya sahip olup fıkıh alanındaki ilmî birikimini göstermesi açısından da önemlidir. Bunların dışında Birgivi'nin toplumun inanç, ahlâk ve davranışlarını tashih etmek için yazdığı ve dinî birçok meseleyi ihtiva eden *Vasiyetnâme* ve *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de Allah'ın sıfatları, kader, kaza, irade gibi çözümünü zor bazı dinî konuları Sünnî anlayışa göre kısa, açık ve özgün ifadelerle başarılı bir şekilde özetleyip, çözüme kavuşturması da ilminin derinliğini ortaya koymaktadır.

3. ESERLERİ

Birgivi, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis, Arap dili grameri, tefsir, akâid, kelâm, mezhepler tarihi, tasavvuf, ahlâk, biyografi, siyaset ve astronomi gibi farklı ilim dallarında birbirinden değerli eserler telif etmiş son derece üretken bir âlimdir. Birgivi'den söz eden kaynaklar onun

⁷⁰ Arslan, *İmam Birgivi*, 47.

⁷¹ Birgivi'nin bu eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Tülücü, "Ünlü Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivi ve İzhâr'ı", 107-113.

⁷² Birgivi'nin *Tefsir* eserinden bahsederken bu eserin lisaniyet itibariyle kıymetli bir eser olduğunu söyleyen Ömer Nasuhi Bilmen de onun âyetleri tefsir ederken dakik mazmunlardan, latif işaretlerden ve derin görüşlerden daha ziyade nahiv ve sarfa ait açıklamalarının dikkat çektiğini ifade ederek, onun bu yönüne işaret etmiştir (Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 651).

bu özelliğine dikkat çekerek, çeşitli alanlarda pek çok eser yazdığını söylemişlerdir.⁷³ Hem hakkında verilen bu bilgilerden hem de günümüzde mevcut olan eserlerinden de anlaşıldığı üzere Birgivi, kendi din anlayışını ve görüşlerini temel İslâm bilimlerinde telif ettiği eserleriyle ortaya koymuştur.

Eserlerinde İslâm dini hakkında Müslümanları bilgilendirip, onları bid'at ve hurafelerden arındırarak Kur'an ve sünnetin Ehli Sünnet tarafından yorumlanıp hayata aktarılma biçimine uygun bir toplum tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede o, eserlerinde dinin temelini oluşturan iman, ibadet ve ahlâk esasları üzerinde durmuştur. Bu esasları, Kur'an ve sünneti temel alarak, Ehl-i Sünnet itikatına uygun düşecek şekilde açıklamaya çalışmıştır.

Birgivi, İslâmî ilimlerde yazdığı orijinal eserleri ve yaptığı şerhlerle insanlar arasında haklı bir şöhrete kavuşmuş, ismi ve görüşleri kendi döneminden itibaren kısa zamanda İslâm dünyasının birçok yerine yayılmış, eserleri de ilim çevresinde, üzerinde fazlaca çalışma yapılan, medreselerde en çok okutulan eserler arasına girmiştir. Kısa ve bereketli olan ömründe altmışa yakın eser telif etmiştir. Bu eserleri arasında müstakil hacimli eserler olduğu gibi birkaç fasikülden meydana gelen küçük risaleler, çeşitli kitaplara yaptığı şerh ve haşiyeler de vardır. Bunların dışında bazı kaynaklarda ona aidiyeti şüpheli olan birtakım eserler de kendisine atfedilmiştir. Bu nedenle bu bölümde onun eserleri, "Birgivi'ye Ait Olan Eserler" ve Birgivi'ye Aidiyeti Şüpheli Olan Eserler" şeklinde iki ayrı başlık altında ele alınarak incelenecektir.

3.1. Birgivi'ye Ait Olan Eserler

Günümüzde Birgivi ve eserleri hakkında birçok çalışma yapıldığı için⁷⁴ mevcut bilgileri tekrar etmeme bakımından bu başlık altında

⁷³ Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 631-634; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 3: 176; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 61; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 252; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 54, 112, 183, 214, 592; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 20 vd.; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 285.

⁷⁴ Birgivi ve eserleri hakkında günümüzde doktora ve yüksek lisans düzeyinde yapılan akademik çalışmalardan bazıları için bk. Yaşar Düzenli, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), 34-53; Arslan, *İmam Birgivi*, 77-129; Yüksel, *Mehmet Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 42-58; Hulusi Lekesiz,

sadece eserlerinin isimlerini tasnif edip belirteceğiz. Bununla birlikte Birgivî'nin itikadî görüşlerinin tespit edilmesinde temel kaynak niteliği taşıyan akâid, kelâm ve mezhepler tarihi alanlarında telif ettiği eserleri hakkında ayrıntılı bilgi vereceğiz. Bunların dışında kendisine asıl şöhretini kazandıran itikadî, fikhî ve ahlâkî konuların ayrıntılı olarak ele alındığı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* ile *Vasiyetnâme* adlı eserlerini de tanıtacağız. Diğer disiplinlere dair eserlerinin ise sadece isimlerini zikredeceğiz.⁷⁵

3.1.1. Akâid, Kelâm ve Mezhepler Tarihine Dair Eserleri

İslâmî ilimlerde üstün bir mevkie sahip olan Birgivî'nin mesaisini harcadığı ilim dallarından birisi hiç şüphesiz akâid, kelâm ve mezhepler tarihidir. Bu alanlarda kazandırdığı telifler nedeniyle İslâm dünyasında saygın ve takdir edilen bir kimse olmuştur. Bunun önemli sebeplerinden biri, hiç şüphesiz onun tarafından Ehl-i Sünnet itikadının Ehl-i Bid'at fırkalarına karşı savunulması ve toplum içinde yayılmasında önemli katkılarda bulunulmasıdır.

Birgivî'nin bu alanlarda kaleme aldığı eserlerinin muhtevası genelde Ehl-i Sünnet özelde Hanefî-Mâtürîdî itikadî hakkında bilgi edinmek

XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997), 51-94; Martı, *Birgivî Mehmet Efendi*, 68-120; Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivî Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form* (Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010), 22-144.

⁷⁵ Bazı çalışmalarda bu iki eserden ilki tasavvufa, ikincisi ise ibadet ve itikata dair eserler arasında zikredilmektedir (bk. Arslan, *İmam Birgivî*, 110; Lekesiz, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi*, 55, 61-62; Martı, *Birgivî Mehmet Efendi*, 71, 101). Fakat biz, bu çalışmamızda her iki eseri de akâid ve kelâma dair eserleri arasında incelemeyi uygun gördük. Zira Birgivî, bu eserlerin her birinde fikhî ve ahlâkî konuların yanı sıra itikadî ve kelâmî birçok konu hakkında da açıklamada bulunmuştur. Bununla birlikte şu hususu da belirtmek gerekir ki; Birgivî, bu iki eseri dâhil diğer bazı eserlerini de yazarken belli bir konuya tahsis etmemiş, bunun yerine dinin itikadî, fikhî ve ahlâkî yönüne de ilgilendiren hemen hemen bütün konuları tek bir eserde incelemeye çalışmıştır. Dolayısıyla Birgivî'nin eserlerinde takip ettiği bu usul, ister istemez eserlerinin muhtevalarına göre tasnif edilmesini zorlaştırmıştır. Diğer taraftan eserlerinin bir kısmını Türkçe bir kısmını da Arapça olarak telif etmesi de bazı akademik çalışmalarda "Türkçe Eserleri" ve "Arapça Eserleri" şeklinde tasnif edilerek incelenmesine neden olmuştur (bk. Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 20; Yüksel, *Mehmet Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 52, 42; Arslan, *İmam Birgivî*, 77, 85; Düzenli, *İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu*, 34, 37).

isteyen kimselere hitap eden temel kaynaklardan olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu eserlerde itikadî/kelâmî konuların birçoğu hakkında temel bilgiler verilmiş ve anlaşılması zor olan konular kısa, sade ve anlaşılır bir dilde özetlenmiştir. Öte yandan Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin görüşlerinin derli toplu olarak yansıtılması ve savunulması da eserlere ayrı bir değer katmıştır.

3.1.1.1. Kitâbu'l-İman ve Kitâbu'l-İstihsân

Birgivî, Dâru'l-Hadis Medresesi'nde müderrislik yaparken kaleme aldığı bu eserinde, talebelerinin ve toplumun ihtiyaç duyduğu iman ve ibadet konularını incelemiştir.⁷⁶ Eser, yetmişe yakın hadis kitabından iman ve ibadet konularına dair hadisleri içermesi bakımından oldukça kapsamlı bir çalışmadır. Adından da anlaşıldığı üzere eser, “İman” ve “İstihsân” olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır.

Birinci bölüm dört bâbta oluşmaktadır. İlk bâbta iman ve İslâm'ın tanımı ve mahiyeti, ikincisinde kader ve kaza, üçüncüsünde ölümden sonra tekrar dirilme (ahiret) ve son bâbta ise nübüvvet konuları ele alınmıştır. Eserin ikinci bölümü ise kendi içinde dokuz bâba ayrılmıştır. Burada sırasıyla, ilim, ahlâk, Kur'an ve sünnete sarılma (amellerde ifrat ve tefritten sakınma), dil ve uzuvların amelleri, yeme-içme, giyim-süslenme, tıp, cemiyet ve uzlet konuları açıklanmıştır. Birgivî, eserinde çeşitli meselelere dair hadisleri yorum yapmaksızın sadece konularına göre tasnif edip nakletmekle yetinmiş, istifade ettiği kitapları remizlerle, hadisleri de senedlerini hafzedip sadece sahâbî râvileri zikretmiştir. Eserin birkaç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Nuruosmaniye Ktp., no:1194-1195'te, diğeri de İstanbul Atıf Efendi Ktp., no: 596 ve 597'de kayıtlıdır.

3.1.1.2. er-Risâletü'l-İ'tikâdiyye

Birgivî, bu eserini Müslümanlara Ehl-i Sünnet itikatını öğretmek

⁷⁶ Bu eser, iman ve fıkıh konularından bahsetmesi ve konuların da hadis merkezli olarak ele alınmasından dolayı kaynaklarda bazen Birgivî'nin hadis ile ilgili eserleri, bazen de iman ve ibadetle ilgili eserleri arasında gösterilmiştir (bk. Arslan, *İmam Birgivi*, 106). Ancak iman konularına da yer vermesinden dolayı biz bu başlık altında zikretmeyi uygun gördük.

için Türkçe kaleme aldığı *Vasiyetnâme* eserinin ezberlenmesini kolaylaştırmak amacıyla fasih bir Arapça ile yazmıştır. Ancak *Vasiyetnâme*'nin tıpkı tercümesi değildir. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, ilim öğrenmenin fazileti ve itikadî konulara, ikinci bölüm küfrü gerektiren sözlere (elfâz-ı küfür) ve son bölüm de insanlar için yapılması müstehab olan işlere (istihsân) tahsis edilmiştir. Bazı kaynaklarda *Risâletü'l-akâid ve İlmihal Kitabının Arapça Tercümesi* şeklinde de zikredilen⁷⁷ bu eserin, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Böl., no: 1182 (vr. 93b-102a) ile Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, no: 1035'te (vr. 81b-101a) kayıtlı iki nüshası bulunmaktadır.

3.1.1.3. Risâletü't-Tevhîd

Birgivi'nin tevhide dair yazdığı tek varaklık bir risaledir. Bazı kaynaklarda *Luğazü'l-Birgivi* ismiyle de geçmektedir. Risalede, "Lâ ilâhe illallâh (Kelime-i Tevhîd)" ifadesi, nefy ve isbat yönü bakımından mantık yöntemi kullanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Tek sayfalık bu Arapça risalenin yazma nüshaları Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi Böl., no: 463'te (vr. 51a) kayıtlıdır.⁷⁸

3.1.1.4. Şerhü Âmentü

Birgivi'nin adından da anlaşıldığı üzere iman esaslarını şerh etmek üzere telif ettiği üç varaklık Arapça bir risaledir. Risalede, Allah'a iman konusu O'nun zâtî, sübûtî ve tenzihî sıfatları çerçevesinde ele alınıp açıklanmaktadır. Ayrıca Allah'ın peygamber göndermesi, peygamberlerin temel özellikleri; ilahî kitaplara iman; kader ve kaza, kabir hayatı, suali, nimeti ve azabı, kıyametin kopması; tekrar diriliş, mizan, havz, sırat gibi ahiret ahvalleri, ahirette itaatkâr kulaların mükâfat, asi kulların ise azap görmesi gibi meseleler de kısa ve anlaşılır bir dille anlatılmaktadır. Matbu nüshası bulunmayan risalenin yazma nüshaları, Süleymaniye Ktp., Raşid Efendi Böl., no: 1051 (vr.76b-79b), Süleymaniye Böl.,

⁷⁷ Bk. Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 54; Arslan, *İmam Birgivi*, 85; Martı, *Birgivi Mehmet Efendi*, 74.

⁷⁸ Risale üzerinde kendisinden sonraki birçok âlim tarafından birçok şerh yapılmıştır. Bu şerhler için bk. Arslan, *İmam Birgivi*, 87-88.

nr. 1071 (1b-4a) ile Nuruosmaniye Ktp., no: 4362'de (vr. 71b-73b) bulunmaktadır.

3.1.1.5. Kitâbü'l-İrşâd fî'l-Akâid ve'l-İbâdât

Birgivî, bu risalesinde itikat ve ibadet konularını kısa ve anlaşılır bir dille Hanefî mezhebi prensiplerini esas alarak özetlemeye çalışmıştır. Yirmi varaktan teşekkül eden ve Arapça olarak telif edilen risale, bir mukaddime, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Mukaddimede Zâriyât 51/56. âyetten hareketle cinlerin ve insanların yalnızca Allah'a ibadet etmeleri için yaratıldığına dikkat çekilmiş, ibadetlerin keyfiyet ve kemiyetinin akılla idrak edilemeyeceği, bu nedenle bu konuda insanlara yol göstermeleri için Allah'ın birçok peygamber gönderdiği hususu üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde iman esasları, ikinci bölümde ise namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadet esasları özetlenmeye çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise fitir sadakası, kurbanlar ve birtakım haram ve helal meseleleri ele alınmıştır. Risalenin yazma nüshaları, Süleymaniye Ktp., Laleli Böl., no: 3706 (vr. 296b-316a), Mehmed Arif-Mehmed Murat, Böl., no: 174'te (1b-19a) mevcuttur.

3.1.1.6. Risâle fî Etfâli'l-Müslimîne Yevme'l-Kıyâmeti ve mâ Ba'dehû

Birgivî, *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn* diye de bilinen bu risalesini, oğlu Muhammed Halim'in küçük yaşta vefat etmesi üzerine yaşadığı üzüntü sebebiyle telif etmiştir. Eserin temel konusu, küçük yaşta vefat eden Müslüman çocukların ahiretteki dinî konumlarıdır. Arapça olarak kaleme alınan bu eser, altı bölümden oluşmaktadır. Burada sırasıyla küçük yaşta vefat eden çocukların dinî konumları, bu konu hakkında âlimlerin görüşleri, çocukların anne ve babalarına olan faydaları, ruhların berzah âlemindeki durumları; kabir ziyaretinin adabı, ölümlere yapılan dua ve sadakaların faydaları, bela ve musibetler karşısında sabredip tevekkül etmenin yararları gibi konular ele alınmıştır.⁷⁹ Eserin yazma nüshaları,

⁷⁹ Birgivî'nin bu eseri üzerinde Ömer Türkmen tarafından "İmam Birgivî ve Risale Ahvâl-i Etfâli'l-Müslimîn Adlı Eserinin Tahkik ve Tahrîci" adıyla yüksek lisans tezi (Harran Üniversitesi, 1995) yapılmıştır. Ayrıca eser, Ahmed Hâdi el-Kassâr tarafından "Ahvâlü Etfâli'l-Müslimîn (Resâilü'l-Birgivî içinde)" adıyla neşredilmiş (Beirut:

Köprülü Ktp., no: 711 (vr. 39-68), Süleymaniye Ktp., Pertevniyal Valide Sultan Böl., no: 477 (409b -429a) ve Pertev Paşa Böl., no: 604'te (5b-29a) kayıtlıdır.

3.1.1.7. Nûru'l-Ahyâ ve Tuhfetü'l-Emvât

Birgivî'nin yetmiş varaktan oluşan bu eserinde, iman esasları ve İslâm'ın şartlarının yanı sıra çeşitli amelî konular da ele alınmaktadır. Eserin tek nüshası Millet Ktp., Ali Emirî Böl., no: 786'da mevcuttur.

3.1.1.8. Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni'l-Mezâbip ve Fırakı'l-Müslimîn

Birgivî, çeşitli eserlerinde görüşlerinden kısaca bahsettiği İslâm mezhepleri hakkında detaylı bilgi vermek için mezhepler tarihine dair bu risaleyi kaleme almıştır. Arapça yazılan bu risale, yedi varaktan oluşmaktadır. Risalesini yetmiş fırka hadisini⁸⁰ esas alarak kaleme alan Birgivî, risaleyi yazmaktaki amacının Ehl-i Sünnet akîdesini açıklamak ve Ehl-i Bid'ate karşı savunmak olduğunu ifade ettikten sonra başta Allah'ın sıfatları olmak üzere inanç esaslarını Sünnî akideye göre özetlemeye çalışır. Daha sonra Fırka-ı Nâciye'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olduğunu, diğer fırkalarının ise bid'at ve dalalet ehli (Ehl-i Bid'at) olduklarını ve hepsinin cehenneme gideceğini belirtir.⁸¹ Bu çerçevede Birgivî, Ehl-i Bid'atin Hâriciyye (Nevâsıb), Kaderiyye (Mu'tezile), Kerrâmiyye (Mürchie), Râfiziyye (Şîa), Cebriyye ve Muattıla (Cehmiyye) olmak üzere altı ana mezhepten teşekkül ettiğini ve daha sonra her birinin kendi içinde çeşitli gruplara ayrıldığını söyler. Birgivî, risalesinde Ehl-i Bid'ati her biri 12 kısımdan oluşan altı ana gruba ayırarak görüş ve inançlarını özetlemeye çalışır.

Birgivî'nin bu risalesi, Türkçeye tercüme edilerek Arapça aslıyla bir-

Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1971), Mehmed Emre tarafından da "Müslüman Çocukların Halleri" adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul: Çile Yayınları, 1976).

⁸⁰ Bu hadisin çeşitli varyantları için bk. Tirmizî, "İman", 18; Ebû Dâvûd, "Sünen", 1; İbn Mâce, "Fiten", 17.

⁸¹ Birgivî Mehmed Efendi, "Tuhfetü'l-müsterşidîn fî beyâni'l-mezâhib ve fırakı'l-müslimîn: Müslümanların Mezhepleri Hakkında Uyarılmak İsteyenlere El Kitabı", trc. Avni İlhan, *DEÜİFD* 6 (1989): 182.

likte yayımlanmıştır.⁸² Risalenin yazma nüshaları, Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa Böl., no: 297 (vr. 377b-384a), Fatih Böl., no: 5344 (vr. 51b-57b), Manisa Ktp., no: 4837 (vr. 41b-49a); Tunus Milli Ktp, no: 991 (1b-6a), Berlin Kraliyet Ktp., no: 2133/4'te (vr. 45a-54b) mevcuttur.

3.1.1.9. Risâle fî Âdâbi'l-Bahs

Birgivi'nin bu risalesi, günümüzde yapılan bazı akademik çalışmalarda metodoloji eserleri ya da diğer eserleri arasında zikredilmektedir.⁸³ Fakat biz çalışmamızda bu risaleyi kelâm eserleri arasında zikretmeyi uygun gördük. Çünkü söz konusu risalede kelâmın da bir metodu olan cedel (münakaşa) yöntemi üzerinde durulmakta, muhatapla yapılacak ilmî münazara ve münakaşalar ile mantikî tartışmalarda izlenecek usul ve yöntemler anlatılmaktadır. *Âdâb-ı Birgivi*, *Risâletü'l-münâzara* veya *Risâletü'l-âdâb* gibi farklı isimlerle de zikredilen bu risale, birçok âlim tarafından şerh edilmiştir.⁸⁴ Risalenin pek çok yazma nüshası bulunmaktadır.

3.1.1.10. Emâli

Osmanlı kaynaklarında Birgivi'ye emâlî tarzında fûnûnu âliyeden (yüksek ilimlerden) bahseden bir risale daha nisbet edilmektedir. Fakat bu risalenin nüshası kütüphanelerimizde tespit edilememiştir. Risalenin isminden hareketle imlâ meclislerinde kaleme alınan bir eser olabileceğini belirtenler olduğu gibi itikat ve ibadetle ilgili eserler arasında zikredenler de vardır.⁸⁵

3.1.1.11. et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye

Birgivi'ye asıl şöhretini kazandıran en önemli eserlerden biri hiç şüphesiz *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'dir. Birgivi'den bahseden bütün kay-

⁸² Bk. Avni İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi: Tuhfetü'l-Müstersîdîn fî Beyânî Mezâhibi Fırakı'l-Müslimîn: Müslümanların Mezhepleri Hakkında Uyarılmak İsteyenlere El Kitabı", *DEÜİFD* 6 (1989): 181-214.

⁸³ Bk. Arslan, *İmam Birgivi*, 124; Yüksel, *Mehmet Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 52; Lekesiz, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi*, 86.

⁸⁴ Risale üzerine yapılan şerhler için bk. Arslan, *İmam Birgivi*, 124-125.

⁸⁵ Bk. Arslan, *İmam Birgivi*, 85-56; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, 118.

naklar, bu eseri ona izafe etmektedir. Bu nedenle eserin ismi ve müellifi konusunda herhangi bir ihtilâf yoktur.⁸⁶ 980/1572 tarihinde yazılan bu eser, Birgivî'nin kaleme aldığı en son eser olarak kabul edilir.⁸⁷ Bu eser, içerik olarak inanç, ibadet ve ahlâk gibi konuları kapsayacak şekilde geniş bir muhtevaya sahip olması bakımından dinî bilgiler ansiklopedisi olma vasfına sahiptir. Ayrıca eserde ele alınan her bir konu, birçok âyet ve hadisler kullanılarak açıklandığı için vaizler tarafından büyük rağbet görmüş ve onların el kitabı hâline gelmiştir.⁸⁸

Birgivî'nin Arapça olarak kaleme aldığı bu eseri, İslâm âleminde çok tutulmuş, sonraki âlimler tarafından tetkik edilmiş, üzerine şerhler ve hâşiyeler yazılmış, yıllarca medreselerde okutulmuştur. Ayrıca birçok kez Türkçeye de tercüme edilen⁸⁹ eser üzerinde günümüzde İslâm âleminin farklı yerlerinde birçok akademik araştırmalar da yapılmıştır.⁹⁰

Eser, muhteva olarak dinin üç temel esasını oluşturan, inanç, ibadet ve ahlâk esaslarını içermektedir. Birgivî, eserinde konuları Hanefî-Mâtürîdî perspektiften ele alarak Ehl-i Bid'atin görüşlerinin yanlışlığına dikkat çekmiş, mezhepler arasındaki ihtilâflı meselelerin detaylarına girmeksizin kısa, basit, özlü ve anlaşılması kolay bir şekilde lüzumlu ve yeterli bilgiler vererek açıklamaya çalışmıştır. Nitekim o, bu eseri Ehl-i Bid'atin görüşlerini çürütmek ve onlara karşı kendi mezhebinin görüşü olarak Sünnî akideyi savunmak amacıyla telif ettiğini eserin birçok yerinde açıkça dile getirmiştir.⁹¹

Dinin hemen hemen bütün yönlerini ele alan eserin ilk konusu dinin temel kaynaklarına ayrılarak, burada Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti olmak üzere dinin iki temel kaynağı olduğu vurgulanmıştır.⁹² Daha sonra bid'at konusu ele alınmış, itikadî, amelî ve örfî bakımdan

⁸⁶ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 633; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 3: 176; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 61; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 252; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 37 vd.; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 285.

⁸⁷ Yüksel, "Mehmet Birgivî", 182.

⁸⁸ Yüksel, "Mehmet Birgivî", 184-185.

⁸⁹ Örneğin söz konusu eser, Celal Yıldırım tarafından Türkçeye tercüme edilmiş, *Tarikat-i Muhammediye Tercümesi* adıyla 1969 yılında neşredilmiştir (İstanbul: Demir Kitapevi, 1969).

⁹⁰ Eser hakkında yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Martı, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye: Muhteva Analizi*, 101-168.

⁹¹ Birgivî, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, 79, 99.

⁹² Birgivî, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, 33-47.

toplum içinde gittikçe yayılan bid'at ve hurafeler, bunların devlet ve toplum içindeki zararları ayrıntılı olarak incelenmiş ve onlardan kurtulmak için takip edilecek yollar gösterilmiştir. Müslümanlara, itikatta Ehl-i Sünnet inancını benimsemeleri ve ibadetlerde mutedil olmaları tavsiye edilmiştir.⁹³ Bu çerçevede eserde, Ehl-i Sünnet inancına göre itikadı tashih etme ve sağlam bir zemine oturtma (tashîhu'l-i'tikâd) konusuna yer verilmiştir. Bu bölümde inanç esasları arasında sistematik kelâmın üç temel konusu olan ilâhîyyât, nübüvvât ve semîyyât bahislerine temas edilmiştir. Ayrıca iman ve mahiyeti, iman-amel ilişkisi, küçük yaşta ölen çocukların dinî konumu, büyük günah (mürtekib-i kebîre), kişiyi imandan çıkaracak sözler (elfâz-ı küfür), kaza ve kader, insan fiillerinin oluşumu (halku ef'âli'l-ibâd), rızık, devlet başkanlığı (imâmet), ilk dört halifenin konumu gibi bazı kelâmî konular da ele alınmıştır. Öte yandan yukarıda zikredilen konulara ilişkin Hâriciyye, Mürcie, Cebriyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Neccâriyye ve Râfiziyye gibi Ehl-i Bid'at mezheplerinin de görüşlerine yer verilmiş, onlara karşı Sünnî itikat savunulmaya çalışılmıştır.⁹⁴ Daha sonra ilim öğrenmenin fazileti, önemi ve ilimlerin tasnifi gibi konular ele alınmış, ilim ile doğru inancın birbiri ile doğru orantılı olduğuna dikkat çekilmiştir.⁹⁵ Birgivî, kitabın son bölümlerini ise temel ahlâk ilkelerine tahsis etmiştir. Bu bağlamda o, özellikle takva üzerinde önemle durmuş, "kalbin afetleri" şeklinde bir bahis açarak iman-küfür ilişkisi, küfür çeşitleri, riya, kibir, ihlâs, hased, hilm, cimrilik, cömertlik ve israf ve bunun gibi bazı temel ahlâkî kavramları Kur'an ve sünnet çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır.⁹⁶ Ayrıca dil, kulak, göz, el, ayak gibi bedenin çeşitli organlarının afetleri üzerinde de durarak, ideal ve ahlâklı bir Müslümanın nasıl olması gerektiğini detaylı olarak açıklamıştır.⁹⁷

⁹³ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 48-73.

⁹⁴ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 77-106.

⁹⁵ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 107-139.

⁹⁶ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 140-344.

⁹⁷ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, 345 vd. Birgivî'nin bu eserinde konuları açıklarken kullandığı ifadelerle bakıldığında Ebû Hanîfe (*el-Fıkhü'l-ekber*), Ömer Neseî (*Metnü'l-akâid*), Ebü'l-Leys es-Semerkandî (*Sevâdü'l-a'zam*) ve Ebü'l-Muîn en-Neseî (*Bahru'l-keîlâm*) gibi Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinin ifadeleriyle çok benzer olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Birgivî, bazı konuları ayrıntıya girmeden özetledikten sonra konuyla ilgili detaylı bilgi sahibi olmak için eserleri Sünnî düşüncesinin temel

Yukarıda zikredilen konular göz önünde bulundurulduğunda, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*'nin neredeyse bütün kelâmî konuları ihtiva eden bir mahiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Birgivî'nin itikadî meselelere yaklaşımını ve kelâmî görüşlerini bir bütün olarak öğrenmek için söz konusu eser oldukça önem arz etmektedir.

3.1.1.12. Vasiyetnâme

Birgivî'ye asıl şöhretini kazandıran en önemli eserlerden bir diğeri de hiç şüphesiz *Risâle-i Birgivî* olarak da bilinen *Vasiyetnâme* adlı eseridir. Birgivî'den bahseden kaynaklar, *Vasiyetnâme*'yi ona izafe ederler. Bu nedenle eserin ismi ve müellifi konusunda herhangi bir ihtilâf yoktur. Bu konuda tek ihtilâf, bazı kaynaklarda eserden *İlmihal* veya *Risâle-i Birgivî* şeklinde bahsedilmiş olmasıdır.⁹⁸ Birgivî, bu eserini Arapça bilmeyen Türk toplumunu itikadî, fikhî ve ahlâkî konularda bilgilendirmek amacıyla Türkçe yazmıştır.⁹⁹

Birgivî, dinin temel esaslarını son derece kısa ve anlaşılabilir dille açıklamaya çalıştığı bu eserini takriben 970/1562 yılında tamamlamıştır.¹⁰⁰ Osmanlı devrinde basılan ilk dinî kitap olma özelliğini taşıyan bu eserin çok sayıda elyazması mevcuttur ve birçok kez de basımı yapılmıştır.¹⁰¹ Eserin ilk baskısı 1802'de *Pirguli Kitabı* adıyla Kazan Üniversitesi Matbaası'nda gerçekleştirilmiştir. İstanbul'daki ilk baskısı Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan müellif nüshası esas alınarak 1218/1803

kaynakları arasında sayılan Teftazânî ve Cürçânî gibi âlimlerin eserlerine müracaat edilmesi gerektiğine de işaret etmiştir. Bu durum, Birgivî'nin söz konusu âlimlerin eserlerinden büyük ölçüde etkilendiğini ve *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* adlı eserini de Ehl-i Sünnet'in temel kaynaklarından istifade ederek kaleme aldığı göstermektedir.

⁹⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 2: 252; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 25 vd.; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 286; M. Cemal Sofuoğlu, "Birgivî'nin 'Vasiyetnâmesi' üzerine Bazı Düşünceler", *İmam Birgivî Sempozyumu Bildirileri (İzmir Ödemiş, 22-23 Kasım 1991)*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 73; Arslan, *İmam Birgivî*, 77-78.

⁹⁹ Düzenli, "Balıkesir'li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", 240. Birgivî, bu durumu eserinde şu ifadelerle dile getirmiştir: "Hem kendim hem de bütün Müslüman kardeşlerim için bu vasiyetnâmeyi cem' ve tertip ettim. Müslümanlara faydalı olsun diye bunu Türkçe telif ettim." (Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 10).

¹⁰⁰ Yüksel, *Mehmet Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 52-53.

¹⁰¹ Eserin elyazması nüshaları ve baskıları için bk. Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 26-32.

yılında Üsküdar'da Matbaa-i Âmire'de, son baskısı ise Latin harfleriyle 1964'te yapılmıştır. Ayrıca Fransızca (Paris 1822) gibi farklı dillere de tercüme edilmiştir.¹⁰² Günümüzde birçok baskısı yapılan eser üzerine serh, hâşiye ve tercüme türünden birçok çalışma yapılmıştır.¹⁰³ Eser, Müslüman bir kişinin din adına bilmesi, inanması ve uygulaması gereken konuları ihtiva etmesi bakımından bir ilmihal kitabı niteliğindedir. Bu özelliği nedeniyle *Vasiyetnâme*, ilmî, idarî ve askerî olmak üzere toplumun her zümresi tarafından yıllarca okunmuş ve okutulmuştur.

Eserin muhtevasına bakıldığında; eserde dinin üç temel esasını oluşturan, inanç, ibadet ve ahlâk esasları ele alınmıştır. Eserin ilk bölümünde iman esasları üzerinde durulmuş, usûl-i selâse olarak bilinen ilâhiyyât, nübüvvât ve semiyât bahislerine yer verilmiştir. Bu çerçevede Allah'ın zatına, sıfatlarına, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine imana dair konular ayrıntıya girilmeden herkesin anlayabileceği bir dille açıklanmıştır.¹⁰⁴ Ayrıca Hz. Muhammed hakkında özel bir fasıl açılmış, onun hayatı, peygamberliği, üstün özellikleri ve vefatı kısaca özetlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra velilerin kerâmeti, sahabilerin fazilet sıralaması ile Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafetlerinin meşru oluşu gibi meseleler üzerinde durulmuştur.¹⁰⁵ Öte yandan kabir hayatı, kıyamet alametleri, kıyametin kopması, ahiret ahvalleri konusu ele alınmış, akabinde kader, kaza, iman, İslâm, din ve millet gibi konular kısa ve anlaşılır bir dille Sünnî itikada göre açıklanmaya çalışılmıştır. Burada mezhepler hakkında da ayrı bir fasıl açılarak Ehl-i Sünnet ile Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî gibi fikhî mezhepler ile mükellefin farz, vacip, sünnet, müstehab gibi filleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.¹⁰⁶

¹⁰² Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 26; Yüksel, *Mehmet Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 53-54; Arslan, *İmam Birgivi*, 82.

¹⁰³ Bu çalışmalar için bk. Sofuoğlu, "Birgivi'nin 'Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler", 73-77; Halil İbrahim Haksever, *Vasiyetnâme: Dil Özellikleri-Metin-Sözlük* (Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 1989; Özyaşar Şakar, *Birgivi Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyetnâmesi* (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2005; Songül Tanboğa, *Birgivi'nin "Vasiyetnâme" Adlı Eseri Üzerine Bir Gramer, Metin ve İndeks Çalışması* (Yüksek lisans tezi, Niğde Üniversitesi, 2006).

¹⁰⁴ Birgivi, *Risâle-i Birgivi*, 10-18.

¹⁰⁵ Birgivi, *Risâle-i Birgivi*, 18-22.

¹⁰⁶ Birgivi, *Risâle-i Birgivi*, 22-33.

Eserde, itikadî konular Ehl-i Sünnet anlayışına göre özetlendikten sonra ahlâk konusu ele alınmıştır. Burada konu, kötü huylar ve övgüye layık huylar olmak üzere iki kısma ayrılarak incelenmeye çalışılmış, ardından takva konusuna yer verilmiş, bedenın bazı uzuvlarının afetleri sırayla açıklanmıştır.¹⁰⁷ Daha sonra tekrar iman konusuna dönülerek iman küfür ilişkisi üzerinde durulmuş, küfrün anlamı, mahiyeti, sonuçları ve kişiyi küfre sokan sözler (elfâz-ı küfür) ayrıntılı olarak incelenmiştir.¹⁰⁸ Son olarak ahiret yolcularına nasihatler diye bir bölüm açılarak; burada temizlik, ibadet, tasavvuf ve tarikat ile ilgili konuların yanı sıra ölüm esnasında ve ölümden sonra yapılacak işlemler ve kabir ziyareti gibi birçok konuda Müslümanlara nasihatlerde bulunulmuştur.¹⁰⁹

Birgivî'nin buraya kadar tanıtmaya çalıştığımız akâid ve kelâma dair eserlerini telif ederken kendisine referans aldığı temel kaynakların başında hiç şüphesiz Ehl-i Sünnet âlimlerinin temel eserleri gelmektedir. Bu bakımdan Birgivî, din anlayışını ve eserlerini Sünnî İslâm anlayışına göre şekillendirmiştir. Nitekim eserlerinde ele aldığı itikadî konuları açıklarken kullandığı ifadeler ve meselelere yaklaşımına bakıldığında genelde Ehl-i Sünnet özelde ise Hanefî-Mâtürîdî bakış açısıyla izah etmeye çalıştığı ve bu konuda Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin sadık bir takipçisi olduğu görülmektedir. Bununla birlikte eserlerini yazarken oldukça ilginçtir ki bağlı olduğu mezhebin imamı olan Mâtürîdî ve öğrencilerinden hiç bahsetmemiş, Mâtürîdî kaynaklara nispetle Eş'arî kaynaklardan daha çok istifade etmiştir. Bu da onun yaşadığı dönemde Osmanlı'nın ilmî ve kültürel hayatında Eş'arî kültürünün hâkim olduğunu ve bu durumun Birgivî üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Birgivî'nin kimlerin etkisi altında kaldığı ve görüşlerinin hangi eserler üzerine inşa edildiğinin anlaşılması bakımından etkilendiği ve nakillerde bulunduğu temel kaynakların yazarlarını ve eser isimlerini kısaca zikretmek istiyoruz.

Birgivî'nin akâid ve kelâm alanında etkilendiği temel eserlerin başında Mâtürîdî âlimi Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Metnü'l-akâid*'inin Eş'arî âlimi Teftazânî tarafından yapılmış şerhi olan *Şerhu'l-akâid*'i gelir.

¹⁰⁷Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 34-43.

¹⁰⁸Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 44-53.

¹⁰⁹Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 53-95.

Bunun dışında yine Sa'düddîn et-Teftazânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhü'l-makâsîd*'i, Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-mevâkıf*'i, Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî'nin (ö. 597/1201) *Telbîsü İblîs*'i gibi Eş'arî geleneğine ait eserler gelmektedir. Birgivî, bu eserlerden bazen isimlerini bazen de yazarlarını zikrederek nakillerde bulunmuştur.¹¹⁰ Bunların dışında Birgivî, tefsir alanında Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîrül-kebîr*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'i, el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Çur'an*'ı ve el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*'inden; tasavvuf ve ahlâkta ise Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*'i, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâü ulûmi'd-dîn*'i, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Bustânül-ârifin* ve *Tenbîhül-ğâfilîn*'i, Ebü'l-Kâsım el-Küşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si ve Burhâneddîn ez-Zernûcî'nin (ö. 600/1203) *Ta'lîmül-müteallim*'i gibi eserlerden de faydalanmıştır.¹¹¹

¹¹⁰Bk. Birgivî, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, 101-102. Birgivî, Hanefî-Mâtürîdî geleneğine bağlı olmasına rağmen bu geleneğin akâid ve kelâm sahasında temel kaynakları arasında kabul edilen Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Fıkhü'l-ekber*'i, İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-tevhîd*'i ve *Tevîlâtü'l-Kur'an*'i Hakîm es-Semerkindî'nin (ö. 342/953) *Sevâdü'l-azam*'ı, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tabsiretü'l-edille, et-Temhîd li-kavâidü't-tevhîd* ve *Bahrü'l-kelem*'i, Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Metnü'l-akâid*'i, Nüreddîn es-Sâbûnî'nin (ö. 580/1184) *el-Kifâye fi'l-hidâye ve el-Bidâye fi usûli'd-dîn*'i ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *el-Umde* ile *el-İtimâd fi'l-İtikâd*'i gibi eserlerden hiç bahsetmemiştir. Fakat Birgivî'nin özellikle *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* ve *Vasiyetnâme* gibi eserleri incelendiğinde her ne kadar söz konusu eserlere atıf yapmamış olsa da eserlerinde savunduğu itikadî esaslar, itikadî meselelere yönelik yaptığı açıklamalar ve kullandığı ifadeler, özellikle *el-Fıkhü'l-ekber*, *Sevâdü'l-azam*, *Kitâbü't-tevhîd*, *el-Bidâye* ve *el-Umde* gibi eserlerde geçen esaslar, ifadeler ve yaklaşımlarla bazen birebir örtüşmekte ve benzer ifadeler kullanılmakta; bazen de kısmen farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla Birgivî'nin söz konusu bu eserlerden istifade etmiş olabileceğine söyleyebiliriz.

¹¹¹Bk. Birgivî, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, 90, 116. Birgivî'nin eserlerini kaleme alırken istifade ettiği kaynaklar arasında hiç şüphesiz Hanefî fıkıh kitaplarını da zikretmemiz gerekir. Çünkü Hanefî mezhebinin sıkı bir takipçisi olan Birgivî, fikhî meselelerin yanı sıra itikadî/kelâmî konulara da Hanefî fikhî perspektifinden yaklaşmış, bu bağlamda meseleleri kendinden önceki bütün Hanefî literatüründen özellikle fetva kitaplarından bol miktarda nakillerde bulunup, istifade ederek açıklamaya çalışmıştır. Örneğin ilimlerin tasnifi ve tekfir meselesi (elfâz-ı küfür ve efâl-i küfür) gibi birçok konuyu ele alırken Hanefîler'in temel fetva kitaplarından kabul edilen Âlim b. el-Ensârî ed-Dihlevî'nin (ö. 786/1384) *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*'si ve Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*'sinden birçok nakilde bulunmuştur. Bunların dışında İbn Ebî Bekr el-Hanefî'nin (ö. 522/1128) *Mecmau'l-fetâvâ*'sı, Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) *Hulâsatü'l-fetâvâ*'sı, Muhammed es-Serahsî'nin (ö. 544/1149) *el-Muhîtü'r-radevî*'si, Muhammed el-Attâbî'nin

3.1.2. Diğer İlmî Disiplinlerdeki Eserleri

Birgivî akâid, kelâm ve mezhepler tarihinin dışında tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, ahlâk, Arap dili grameri, biyografi, siyaset ve astronomi gibi çeşitli ilmî disiplinlerle de meşgul olmuş, bu alanlarda da birbirinden değerli birçok eser kaleme almıştır. Günümüze kadar ulaşmış olan bu eserlerden bir kısmı orijinal ve müstakil eser, bir kısmı şerh, diğer bir kısmı da risale türünden eserlerdir.

3.1.2.1. Tefsir ve Kur'an İlimleri

Tefsir alanında telif ettiği ve günümüze kadar ulaşan belli başlı eserleri şunlardır: (1) *Ahsenü'l-kasas*, (2) *ed-Dürri'l-yetîm fi't-tecvîd*, (3) *Risâle fi beyâni rusûmi'l-mesâhifi'l-Osmâniyyeti's-sitte*, (4) *Tefsîru sûreti'l-Bakara*.¹¹²

3.1.2.2. Hadis

Hadis ilmine dair kaleme aldığı eserler ise (1) *Risâle fi usûli'l-hadis*, (2) *Şerhu'l-ehâdisi'l-erbaîn*'dir.¹¹³

3.1.2.3. Fıkıh, Fıkıh Usûlü ve İbadet

Birgivî, İslâmî ilimler sahasında en fazla fıkıh ve fıkıh usûlü ile meşgul olmuş ve en çok bu alanda eser telif etmiştir. Bu nedenle o, İslâm dünyasında daha çok fakih kimliği ile tanınmıştır. Onun bu alanda telif ettiği ve günümüze kadar ulaşmış olan belli başlı eserleri arasında şunlar zikredilebilir: (1) *İnkâzü'l-hâlikîn*, (2) *Hâşiyetü İnkâzi'l-hâlikîn*, (3) *Risâle fi adem-i cevâzi'l-ücre ale'l-kirâe*, (4) *İkazü'n-nâimîn ve İfhamü'l-kasrîn*, (5) *Hâşiyetü İkazî'n-nâimîn*, (6) *Zuhrü'l-müte'ehhilîn ve'n-nisâ' fi ta'rîfi'l-athâr ve'd-dimâ'*, (7) *es-Seyfü's-sârim fi 'ademi cevâzi vakfi'l-menkûl*

(ö. 586/1190) *el-Fetâvâ el-Attâbiyye'si*, Mansûr el-Özcendî'nin (ö. 592/1196) *Fetâvâ Kâdîhân'ı*, Burhâneddîn el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye'si*, Mahmûd el-Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-muhtâr'ı* gibi eserler de istifade ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Yüksel, "Mehmet Birgivî", 183-184; Martı, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye: Muhteva Analizi*, 76-90.

¹¹² Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 101; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 285; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 252; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 81.

¹¹³ Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 61; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 2: 252.

ve'd-derâhim, (8) *Mu'addilü's-salât*, (9) *Risâle fî sücûdi's-sehv*, (10) *Risâle fî arâzi'l-uşriyye ve'l-harâciyye*, (11) *Ferâiz Risâlesi ve Şerhi*, (12) *Hâşiyetü'l-îzâh ve'l-ıslâh*, (13) *Ta'likât ale'l-inâye*, (14) *el-Kavlü'l-vasît beyne'l-ifrât ve't-tefrît*, (15) *Fetvalar*.¹¹⁴

3.1.2.4. Tasavvuf ve Ahlâk

Birgivî'nin dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri de hiç şüphesiz tasavvuf ile ilgilenmiş olması ve bu alanda da pek çok eser kaleme almasıdır. Onun tasavvuf ve ahlâka dair eserleri arasında şunlar sayılabilir: (1) *Cilâ'ü'l-kulûb*, (2) *Makâmât*, (3) *el-Kavlü'l-vasît beyne'l-ifrât ve't-tefrît*, (4) *Tafdilü'l-ganiyyi's-şakir alâ fakîri's-sâbir*, (5) *Mihakku'l-mutasavvifîn ve'l-müntesibîn*, (6) *Dâmiğatü'l-mübtedîn fi's-sülûki ilâ tarîkatü'l-müteşerrîîn*.¹¹⁵

3.1.2.5. Arap Dili ve Grameri

Birgivî'nin şöhretinin İslâm âleminde yayılmasında önemli rol oynayan bir diğer özelliği de Arapçanın kolay öğrenilmesi için Arap dili ve gramerine (sarf ve nahiv) dair birçok eser kaleme almış olmasıdır. Bu alanla ilgili eserleri şunlardır: (1) *Şerhu Lüğati Feriştioğlu*, (2) *el-'Avâmil*, (3) *İzhârü'l-esrâr*, (4) *İm'â-nü'l-enzâr*, (5) *Kifâyetü'l-mübtedî*, (6) *İmtihânü'l-ezkiyâ*, (7) *Risâletün fi's-sarf*, (8) *el-Emsiletü'l-fazliyye*, (9) *Şerhu'l-emsileti'l-fazliyye*, (10) *Hâşiyetü şerhi'l-fazliyye*, (11) *Ta'likât ale'l-ımtihân*, (12) *Ta'likât ale'l-fevâidi'z-ziyâiyye*.¹¹⁶

3.1.2.6. Siyaset, Biyografi, Astronomi ve Mantık

Birgivî, yukarıda zikredilen eserler dışında biyografi, siyaset, astronomi, metodoloji ve mantık gibi farklı alanlarda da eserler telif etmiştir. Siyasette, *Risâle fî medhi's-sultâni'l-âdil ve zemmi's-sultâni'z-zâlim*

¹¹⁴Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 633; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 63-72; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 285-286; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, 89-100.

¹¹⁵Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 61; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 75-79; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, 101-111.

¹¹⁶Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 61; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2: 252; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 81-103; Arslan, *İmam Birgivî*, 77 vd.

(*Zühru'l-mülük*)'ü; biyografide *İşrâku't-târih*'i; astronomide *Ğurrenâme*'yi; mantık alanında da *Şerhu cedîd-i muhtasar-ı isagoci*'yi sayabiliriz.¹¹⁷

3.2. Birgivi'ye Aidiyeti Tartışmalı Olan Eserler

Kaynaklarda yukarıda zikredilen eserlerin dışında Birgivi'ye nispet edilen başka eserlerden de bahsedilmektedir. Fakat bu eserlerin kendisine ait olup olmadığı hakkında ihtilâf ve şüphe vardır. Hatta günümüzde yapılan bazı araştırmalarda biyografi yazarlarının hatalı tespitleri ya da müstensihlerin hatalı kayıtları nedeniyle eserlerden bazılarının Birgivi'ye ait olmadığı hâlde ona nispet edildiği ifade edilmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla bu eserlerin kesin olarak kendisi tarafından yazıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Birgivi'ye aidiyeti ihtilâflı ve tartışmalı olan bu eserler şunlardır: (1) *Risâle fi ziyâreti'l-kubûr*, (2) *Meslekü'l-itidâl ilâ fehmi âyeti halki'l-âmâl*, (3) *İşrâku't-tevârih (el-İşrâk ve's-siyer)*, (4) *Ravzatü'l-cennât fi usûli'l-itikâd, es-sihâhu'l-âcemiyye*, (5) *ed-Dürretü'l-mültekatâti'r-Rûmiyye*, (6) *Risâle fi nevâfili'l-ibâdât (el-Evrâdü'l-Birgiviyye)*, (7) *Râhatü's-sâlihîn ve savâikü'l-münâfikîn*, (8) *Risâle fi'l-musâfaha*, (9) *Risâle fi'z-zikri'l-cehrî (Risâle fi'z-zikri bi'l-lisân)*, (10) *Şerhu şurûti's-salât*.¹¹⁹

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda yetiştirdiği Hanefî-Mâtürîdî bilginlerden biri olan Birgivi (ö. 981/1573), hayatının büyük bir kısmını Kanûnî devrinde (1520-1566), son zamanlarını da II. Selim döneminde (1566-1574) geçirmiştir. Balıkesir'de doğmuş, dönemin önemli

¹¹⁷Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1: 633; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 285-286; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*, 108-110; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, 117-118.

¹¹⁸Günümüzde Birgivi'ye nispet edilen yüz risale üzerinde inceleme yapan Ahmet Kaylı, bu risalelerden sadece otuz beş tanesinin sıhhatli bir şekilde ona aidiyetinden bahsedilebileceğini dile getirmiştir. Bk. Ahmet Kaylı, "İmam Birgivi'ye Atfedilen Üç Risale Çerçevesinde 16. yy. Osmanlısında Din ve Toplum", Erişim: 24 Nisan 2018, https://www.bisav.org.tr/Bulten/207/1317/imam_Birgiviye_atfedilenuc_risale_cercevesin_de_16_yy_osmanlisinda_di_ve_toplum.

¹¹⁹Bk. Arslan, *İmam Birgivi*, 22, 93, 127-129; a.mlf., "İmam Birgivi'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", *I. İslâm Elyazmaları Sempozyumu (13-14 Nisan 2007)*, ed. İbrahim Gümmüş (İstanbul: TÜRÇEK Yay., 2009) 176-180; Martı, *Birgivi Mehmet Efendi*, 97, 118-120; Kaylı, *A Critical Study of Birgivi*, 26-27, 53-54, 65-67, 81-83.

âlimlerinden dersler almış, kendisi için gerekli ilimleri tahsil edip, eğitimi tamamladıktan sonra ömrünü Balıkesir, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerde müderris ve vaiz olarak geçirmiş, yakalandığı veba hastalığı sebebiyle vefat etmiş, cenazesi, Birgi kasabasına getirilerek, burada defnedilmiştir. Birgivî, hayatının sonuna kadar çeşitli medreselerde hocalık yapmış ve birçok talebe yetiştirmiştir.

Birgivî'nin yaşadığı dönem, Osmanlı resmî din anlayışı olan Sünniliğe muhalif çeşitli dinî ve fikrî akımların ortaya çıktığı, bunun neticesinde toplum içinde birtakım sosyal ayrışmaların ve çatışmaların yaşandığı bir döneme denk gelir. Böylesi bir ortamda yaşayan Birgivî, içinde bulunduğu topluma karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmiş, dinî ve ahlâkî açıdan bozulmaya ve yozlaşmaya maruz kaldığını düşündüğü Müslüman toplumu ıslah etmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Kur'an ve sünnete uymayan inanç ve davranışları bid'at olarak değerlendirmiş, Müslümanları bunlardan kaçınmaya ve dinî konularda sadece Kur'an ve sünnete uygun olan Ehl-i Sünnet yolunu takip etmeye davet etmeyi kendine görev bilmiştir. Bu amaçla gerek vaazlarında gerekse eserlerinde dine, millete ve devlete karşı zararlı gördüğü her anlayışı ilmî çerçevede eleştirmiştir. Ömrü boyunca genelde Ehl-i Sünnet özelde Hanefî-Mâtürîdî akidesini öğretmek ve Ehl-i Bid'at'e karşı müdafaa etmek için çaba göstermiş, arkasında çeşitli alanlarda vücuda getirdiği birbirinden değerli pek çok eser bırakmıştır. Eserlerinde İslâm dini hakkında Müslümanları bilgilendirip, onları bid'at ve hurafelerden arındırarak Kur'an, sünnet ve Ehl-i Sünnet'e uygun bir toplum tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede o, eserlerinde dinin iman, ibadet ve ahlâk esasları üzerinde durmuştur. Bu esasları Kur'an ve sünneti temel alarak, Ehl-i Sünnet itikadına uygun düşecek şekilde açıklamaya çalışmıştır.

Birgivî'nin eserlerinde ele aldığı konuları, sistematik tarzda kısa ve özlü ifadelerle açıklayabilme konusundaki mahareti, birçok âlimin dikkatini çekmiş ve eserleri üzerinde şerhler, hâşiyeler ve muhtasarlar yapılmasında önemli rol oynamıştır. Hatta bazı eserleri çeşitli medreselerde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu durum, Birgivî'nin bize kadar ulaşan çalışmalarında açıkça görülmektedir. Birgivî'nin Arap dili ve gramerine dair *İm'ânü'l-enzâr*, *el-Avâmil* ve *İzhârü'l-esrâr* adlı eserleri; fıkha dair *Fetvalar (Fetavâ-yı Birgivî)* risalesi Arapça ve fıkıh

alanlarında ilmî birikimini göstermesi açısından önemlidir. Bunların dışında Birgivi'nin toplumun inanç, ahlâk ve davranışlarını tashih etmek için yazdığı ve kendisine asıl şöhretini kazandıran *Vasiyetnâme* ve *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de itikat, fıkıh ve ahlâka dair çözümü zor bazı konuları Sünnî anlayışa göre kısa, açık ve özgün ifadelerle başarılı bir şekilde özetleyip, çözüme kavuşturması da ilminin derinliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, M. Raşit. "Osmanlı Toplumunda Selefî Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızadeliler". *İlahiyat Akademi Özel Sayısı: 1/1-2* (2015): 305-306.
- Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivi: Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Seha Yayınları, 1992.
- Arslan, Ahmet Turan. "İmam Birgivi'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler". *I. İslâm Elyazmaları Sempozyumu (13 -14 Nisan 2007)*. Ed. İbrahim Gümüş. 175-182. İstanbul: TÜRÇEK Yay., 2009.
- Atâî, Atâullah. *Hadâiku'l-hakâik fı tekmileti's-şakâik*. Haz. Suat Donuk. İstanbul: YEK Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Atik, Kayhan. "XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler". *BİLİG* 14 (2009): 31-53.
- Atsız, Hüseyin Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin*. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabiyye, 1955.
- Barçın, Mustafa. "Ünlü Âlim İmam Birgivi". *Sebilürreşad* 14/329 (1961): 59-60.
- Baz, İbrahim. "Kadızâdeliler Hareketi ve Fikrî Referansları: Birgivi Mehmed Efendi Arasındaki Zihniyet Farkı". *Bakü İslâm Üniversitesi Elmi Mecmua* 2 (2007): 7-30.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Birgivi, Takiyüddîn Mehmet b. Pîr Ali. *Risâle-i Birgivi (Vasiyetnâme): Müminlere Nasihat*. Sad. M. Şevki Eygi v.dğr. İstanbul: Bedir Yayınları, 1964.
- Birgivi, Takiyüddîn Mehmet b. Pîr Ali. "Tuhfetü'l-müsterşidin fı beyâni'l-mezâhib

- ve fırakî'l-müslimîn: Müslümanların Mezhepleri Hakkında Uyarılmak İsteyenlere El Kitabı". Trc. Avni İlhan. *DEÜİFD* 6 (1989): 181-193.
- Birgivi, Takiyüddin Mehmet b. Pîr Ali. *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve's-sîratü'l-Ahmediyye*. Thk. Muhammed Nazım Nedvi. Dîmeşk: Dâru'l-kalem, 2011.
- Birgivi, Takiyüddin Mehmet b. Pîr Ali. *Tarikat-i Muhammediyye Tercümesi*. Trc. Celal Yıldırım. İstanbul: Demir Kitapevi, 1969.
- Birgivi, Takiyüddin Mehmet b. Pîr Ali. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*. Atf Efendi, 34/176: 1-91. Süleymaniye Ktp.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. A. Fikri Yavuz v.dğr. İstanbul: Meral Yayınları, 1972.
- Çelebi, İlyas. "XVII. Yüzyıl Osmanlı Kelâmcıları ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Kelâm İlmindeki Yeri". *Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi* 10-12 (1998): 104-112.
- Demirci, Mehmet. "Birgivi ve Tasavvuf". *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. Haz. Mehmet Şeker. 59-66. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Düzenli, Yaşar. "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi". *BÜSBED* 3/4 (2000): 228-247.
- Düzenli, Yaşar. *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu*. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Emre, Mehmed. *Müslüman Çocukların Halleri*. İstanbul: Çile Yayınları, 1976.
- Haksever, Halil İbrahim. *Vasiyetnâme: Dil Özellikleri-Metin-Sözlük*. Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 1989.
- İlhan, Avni. "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi: Tuhfetü'l-Müsterşidîn fî Beyânî Mezâhibi Fırakî'l-Müslimîn". *DEÜ-İFD* 6 (1989): 181-214.
- İpşirli, Mehmet. "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı". *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. Ed. Ekmelettin İhsanoğlu. 1: 139-279. İstanbul: İRCICA Yayınları, 1994.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Uleması". *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren. 8: 71-79. Ankara: Türkiye Yayınları, 1999.
- Karadaş, Çağfer. *Düşünce Dünyamızı Aydınlatan 40 İslâm Âlimi*. İstanbul: Ensar, 2015.
- Karadeniz, Osman. "Tarikat-ı Muhammediyye". *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. Haz. Mehmet Şeker. 115-123. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

- Karagöz, Mehmet. "Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler". *TÜRKLER*. Ed. Hasan Celal Güzel v.dğr. 11: 141-152. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-hak*. Haz. Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn*. Nşr. Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1941.
- Kaylı, Ahmet. "İmam Birgivi'ye Atfedilen Üç Risale Çerçevesinde 16. yy. Osmanlısında Din ve Toplum". Erişim: 24 Nisan 2018. https://www.bisav.org.tr/Bulten/207/1317/imam_birgiviye_atfedilen_uc_risale.
- Kaylı, Ahmet. *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*. Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifin*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993.
- Lekesiz, Hulusi. "Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemanın Rolü". *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ed. Güler Eren. 8: 80-84. Ankara: Türkiye Yayınları, 1999.
- Lekesiz, Hulusi. *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Taşiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997.
- Lekesiz, Hulusi. *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme: Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV.-VXII. Yüzyıllar*. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989.
- Martı, Huriye. *Birgivi Mehmet Efendi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Ocak, Ahmed Yaşar. "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi". *İslâmî Araştırmalar* 4/3 (1990): 190-194.
- Ocak, Ahmed Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler (15.-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2013.
- Ocak, Ahmed Yaşar. "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi". *Türk Kültürü Araştırmaları* 17-21/1-2 (1983): 208-225.
- Okumuş, Ejder. "Osmanlı Devleti'nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları". *TÜRKLER*. Ed. Hasan Celal Güzel v.dğr. 11: 27-33. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özkan, Selim Hilmi. "Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivi ve Sosyal Hayata Etkileri". *Uluslararası Balıkesir'e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (Balıkesir 7-8 Kasım 2013)*. Ed. Şenol Çelik v.dğr. 381-387. Balıkesir: Kent Arşivi Yayınları, 2014.

- Özsoy, Seda. “Osmanlı Devleti’nin Yeniliklere Yaklaşımı Üzerine Bir Deneme: Birgivi ve Bid’at”. *Dört Öge* 1/3 (2013): 103-115.
- Pattabanoglu, Fatma Zehra. “16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe ve Kelâm Bilginleri”. *SDÜİFD* 1/34 (2015): 109-137.
- Sofuoğlu, M. Cemal. “Birgivi’nin ‘Vasiyetnâmesi’ üzerine Bazı Düşünceler”. *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. Haz. Mehmet Şeker. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Şakar, S. Özyaşamış. *Birgivi Muhammed Efendi’nin Manzum Vasiyyetnâmesi*. Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2005.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûsu’l-a’lâm*. İstanbul: Kaşgar Neşriyat, 1981.
- Tanboğa, Songül. *Birgivi’nin “Vasiyetnâme” Adlı Eseri Üzerine Bir Gramer, Metin ve İndeks Çalışması*. Yüksek lisans tezi, Niğde Üniversitesi, 2006.
- Toprak, Süleyman. “İmam Birgivi ve Bid’atlere Karşı Tutumu”. *İmam Birgivi Sempozyumu (22-23 Kasım 1991)*. Haz. Mehmet Şeker. 67-72. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Tülücü, Süleyman. “Ünlü Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivi ve İzhâr’ı”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ed. Güler Eren. 8: 107-113. Ankara: Türkiye Yayınları, 1999.
- Türkmen, Ömer. *İmam Birgivi ve Risale Ahvâl-i Etfâlî’l-Müslimîn Adlı Eserinin Tahkik ve Tahriri*. Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, 1995.
- Unan, Fahri. “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi”. *Türk Yurdu* 10/36 (1990): 33-42.
- Unan, Fahri. “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2003): 14-34.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmîyye Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Ülken, H. Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. “XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidî”. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980): 285-294.
- Yüksel, Emrullah. “Mehmet Birgivi”. *AÜİF* 2 (1977): 175-185.
- Yüksel, Emrullah. *Mehmet Birgivi’nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Muhammed ed-Dımaşkî. *el-A’lâm*. Beyrut: Dârü’l-ilm, 2002.